

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Φιλοσοφίας - Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
(ΔΠΜΣ) Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία

Όνομα: Χρίτη Βασιλεία

Αριθμός Μητρώου: 7573132100043

**ΤΙΤΛΟΣ: « Η ΗΘΙΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΩΝ ΖΩΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ, ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ»**

Διπλωματική Εργασία για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών

Επιβλέπων Καθηγητής: Ευάγγελος Προτοπαπαδάκης

Μέλη Τριμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Ευάγγελος Προτοπαπαδάκης	Μέλος Δ.Ε.Π. (Αναπληρωτής Καθηγητής)	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Τμήμα Φιλοσοφίας) Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ
Δημήτριος Λαμπρέλλης	Μέλος Δ.Ε.Π. (Καθηγητής)	Πάντειο Πανεπιστήμιο Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ
Μαρία Σωζοπούλου	Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων	Διδάσκουσα ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ

ΧΙΟΣ 18/01/2023

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας,

Χρίτη Βασιλεία, © 2023 - Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Φιλοσοφίας - Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
(ΔΠΜΣ) Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία

Όνομα: Χρίτη Βασιλεία

Αριθμός Μητρώου: 7573132100043

**ΤΙΤΛΟΣ: « Η ΗΘΙΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΩΝ ΖΩΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ, ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ»**

Διπλωματική Εργασία για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών

Επιβλέπων Καθηγητής: Ευάγγελος Προτοπαπαδάκης

Μέλη Τριμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Ευάγγελος Προτοπαπαδάκης	Μέλος Δ.Ε.Π. (Αναπληρωτής Καθηγητής)	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Τμήμα Φιλοσοφίας) Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ
Δημήτριος Λαμπρέλλης	Μέλος Δ.Ε.Π. (Καθηγητής)	Πάντειο Πανεπιστήμιο Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ
Μαρία Σωζοπούλου	Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων	Διδάσκουσα ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ

ΧΙΟΣ 18/01/2023

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον σύζυγο και τα παιδιά μου για την ένθερμη υποστήριξη και συμπαράστασή τους όλο αυτό το διάστημα, στην εκπόνηση της διατριβής μου. Ήταν για μένα αληθινοί συμπαραστάτες και συνοδοιπόροι στο δημιουργικό μου ταξίδι και τους αξίζουν χίλια ευχαριστώ μέσα από την καρδιά μου!!

Επίσης, ευχαριστώ τη μαμά μου για την αμέριστη ηθική συμβολή της στη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας!

Τέλος, αφιερώνω τη διατριβή μου στην οικογένειά μου και στον πολυαγαπημένο μου μπαμπά, που δεν πρόλαβε να την δει ολοκληρωμένη, αλλά πιστεύω πως από εκεί ψηλά θα είναι ιδιαίτερα υπερήφανος.....

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή πραγματεύεται τον ρόλο των ζώων τόσο στο πλαίσιο της φιλοσοφίας όσο και στο πλαίσιο της ελληνικής λογοτεχνίας, με έμφαση στον 19^ο αιώνα. Συγκεκριμένα, γίνεται προσπάθεια να αποτυπωθεί η στάση των ανθρώπων απέναντι στα ζώα από ηθική σκοπιά. Οι τρόποι αντιμετώπισης του κόσμου των ζώων, όπως ανιχνεύονται στο πεδίο της Λογοτεχνίας, μπορεί να πηγάζουν μέσα από διαφορετικές θεωρήσεις για τα έμβια όντα του πλανήτη, τις οποίες προβάλλουν και αναπτύσσουν οι εκάστοτε κοινωνίες. Σε αυτό το πλαίσιο εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό συγχρόνως, πως διαχρονικά έχει υπάρξει ένα σύνολο διαφόρων ιδεών και προσεγγίσεων ακόμα και στο χώρο της φιλοσοφίας, σχετικά με το αν και κατά πόσο τα ζώα είναι δυνατόν να είναι ισότιμα με τους ανθρώπους και βέβαια, για το αν μπορεί να θεωρηθεί πως έχουν δικαιώματα. Επίσης, οι εκάστοτε τάσεις είναι συναφείς και με ένα πλέγμα ιδεών που μπορεί να προβάλλεται εκ μέρους διαφόρων φιλοσόφων του παρελθόντος. Χαρακτηριστικοί φιλόσοφοι του 19^{ου} αιώνα είναι οι Immanuel Kant, Jeremy Bentham και John Stuart Mill, οι θεωρήσεις των οποίων είναι ευρέως γνωστές αναφορικά με την ηθική στάση προς τα μη ανθρώπινα ζώα. Μέσω της σχετικής ανάλυσης, μπορεί να διαπιστώσει κανείς και μια κλίμακα τρόπων αντιμετώπισης του ζωικού κόσμου, που κυμαίνεται από την απόρριψη των δικαιωμάτων στα ζώα ως την πλήρη αποδοχή και τον σεβασμό προς αυτά. Παράλληλα, η συγκεκριμένη διατριβή όμως, πέραν των αναφορών σε αυτούς τους συγκεκριμένους φιλοσόφους, έχει σκοπό να «ανιχνεύσει» και μια σειρά από πεποιθήσεις, που σχετίζονται με τη θέση των ζώων, εκ μέρους κάποιων συγκεκριμένων Ελλήνων λογοτεχνών του 19^{ου} αιώνα, με ιδιαίτερη και ενδελεχή μνεία σε αντιπροσωπευτικά διηγήματα του κορυφαίου διηγηματογράφου, Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη.

Λέξεις και φράσεις κλειδιά: Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Immanuel Kant, Jeremy Bentham, John Stuart Mill, φιλοσοφία, ελληνική λογοτεχνία, ηθική στάση, μη ανθρώπινα ζώα

ABSTRACT

The present master's dissertation discusses the position of animals both in relation to philosophy as well as greek literature, with special emphasis upon the 19th century. In particular, there is an attempt to reflect people's attitude towards animals from a moral angle. The various ways in which the world of animals has been treated , as they have been detected in the field of Literature, may derive from different viewpoints about the living beings of the planet that are presented and developed by the corresponding societies. Besides, within this context, it is evident at the same time that throughout the ages there has been a number of different ideas and approaches even in the field of philosophy, about whether and to which extent animals can possibly be equal to people and simultaneously if they can be considered to have rights. Furthermore, current trends are related to a web of ideas that may have been presented by various philosophers of the past. Immanuel Kant , Jeremy Bentham and John Stuart Mill are representative philosophers of the 19th century ,whose beliefs concerning the moral attitude towards non-human animals are widely known. Through the relevant analysis, one can also realise that the ways in which the world of animals is treated range from the rejection of animal rights to the full acceptance and respect of them. At the same time , the particular dissertation, except for the references to the philosophers mentioned above, also aims to "detect" a series of beliefs with regard to the place of animals, supported by specific Greek authors of the 19th century, with special and detailed reference to characteristic short stories by the leading author of short fiction, Alexandros Papadiamantis.

Key words and phrases: Alexandros Papadiamantis, Immanuel Kant, Jeremy Bentham, John Stuart Mill, philosophy, Greek literature, moral attitude, non-human animals

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	σελ 8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Οι βασικότερες θεωρίες που καθόρισαν τη σχέση του ανθρώπου με τα ζώα κατά τον 19 ^ο αιώνα.....	σελ 11
1.1 Η θεωρία του Kant στην αντιμετώπιση του ζώου από τον άνθρωπο.....	σελ 11
1.2 Η θεωρία της Συνεπειοκρατίας του Bentham, αναφορικά με την ηθική στάση του ανθρώπου στα ζώα.....	σελ 14
1.3 Η θεωρία ωφελμισμού του Mill για το ηθικό «status» των ζώων.....	σελ 16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Τα ζώα στην ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα.....	σελ 20
2.1 Γενικά στοιχεία και ρεύματα ως προς την ελληνική Λογοτεχνία και Πεζογραφία του 19 ^{ου} αιώνα.....	σελ 20
2.2 Τα ζώα στην ελληνική Λογοτεχνία και Πεζογραφία του 19 ^{ου} αιώνα.....	σελ 23
2.3 Η προσωπικότητα και το έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη.....	σελ 34
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ηθική διάσταση των ζώων στα έργα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη.....	σελ 38
Η γλυκοφιλούσα.....	σελ 38
Ο Γάγατος και τ' άλογο.....	σελ 43
Κοινωνική αρμονία.....	σελ 44
Αγάπη στον κρεμνό.....	σελ 45
Η Φόνισσα.....	σελ 48
Θέρος - Έρωσ.....	σελ 50
Θητεία της πενθεράς.....	σελ 51
Βαρδιάνος στα σπόρκα.....	σελ 52
Με τον πεζόβολο.....	σελ 53
Φορτωμένα κόκκαλα.....	σελ 54
Στην Αγία Αναστασία.....	σελ 55

Όνειρο στο κύμα.....σελ	56
Το μυρολόγι της φώκιας.....σελ	59
Τα δαιμόνια στο ρέμα.....σελ	61
Νεκρός Ταξιδιώτης.....σελ	62
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....σελ	64
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....σελ	67

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι γεγονός ότι με την πάροδο των χρόνων, έχουν διατυπωθεί ιδέες και αντιλήψεις αναφορικά με τον τρόπο πρόσληψης των έμβιων όντων από το ανθρώπινο γένος. Οι θεωρήσεις αυτές στο πέρασμα χιλιάδων ετών, είναι εύλογο να εμφανίζουν μια σημαντική ποικιλία, η οποία από την μια μεριά περιλαμβάνει προοπτικές ηθικών αξιών, όπως τον σεβασμό, την αγάπη και την φροντίδα των ζώων, ενώ από την άλλη μεριά διακονίζει στάσεις και αντιλήψεις, οι οποίες είναι συναφείς με την απαξίωση, την εχθρότητα, τη βάνουση συμπεριφορά απέναντι στα ζώα και την αντιμετώπισή τους ως αντιπάλων του ανθρώπου.

Βέβαια, τα ζώα έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη ζωή των ανθρώπων, όχι μόνο επειδή είναι πρακτικά χρήσιμα για αυτούς, αλλά και επειδή μονάχα η παρουσία τους έχει εμπνεύσει σπουδαίους καλλιτέχνες, ποιητές και πεζογράφους, οι οποίοι δημιούργησαν αξιοθαύμαστα έργα μελετώντας τη συμπεριφορά και τις ενέργειές τους. Σε όλο τον κόσμο, τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά των ζώων ποικίλλουν μεταξύ των πολιτισμών και των κοινωνιών, καθώς σχετίζονται με διαφορετικές αντιλήψεις και νοοτροπίες ως προς τη μεταχείρισή τους, γεγονός που καθιστά αναγκαία την συνειδητοποίηση της αλληλένδετης και ουσιαστικής σχέσης του ανθρώπου με τα ζώα μέσα στο φυσικό περιβάλλον.¹ Στη σημερινή εποχή, οι πιο κοινές φιλοσοφικές θέσεις, σχετικά με το πώς πρέπει να αντιμετωπίζονται τα ζώα, στηρίζονται σε ένα εκσυγχρονισμένο πλαίσιο, που σέβεται τα δικαιώματά τους. Οι περισσότεροι άνθρωποι πιστεύουν ότι οι ακραίες συνθήκες κακής μεταχείρισης των ζώων είναι απαράδεκτες και ότι όσοι εκτρέφουν ζώα πρέπει να αγωνίζονται για την καλή διαβίωσή τους (ευζωία), σεβόμενοι τις ελευθερίες τους.²

Η ανθρώπινη στάση απέναντι στα ζώα έχει επηρεαστεί από τις αρχαίες ελληνικές φιλοσοφίες που ασχολούνται με τη διατύπωση της έννοιας «ηθική». Κάτι θεωρείται ηθικό, αν αφορά το σωστό και όχι το λάθος και η ηθική είναι η μελέτη ηθικών θεμάτων.³ Οι ηθικές αρχές μπορούν να θεωρηθούν είτε ως το πρότυπο συμπεριφοράς, που έχουν οικοδομήσει τα άτομα για τον εαυτό τους, είτε ως το αντικείμενο των υποχρεώσεων και των καθηκόντων που απαιτεί μια συγκεκριμένη κοινωνία από τα μέλη της.⁴ Παρόλο που παλαιότερα είχαν δομηθεί διάφορες αντιλήψεις ότι τα ζώα είναι μηχανές, χωρίς αισθήματα ή υφίστανται μόνο για την

¹ Alves R.R.N., & Barboza R.R.D., (2018). "Ethnozoology: animals in our lives", in Alves R.R.N., & Albuquerque U.P., *The role of animals in human culture*, Campina Grande: Universidade Estadual da Paraíba, p.p. 277 - 301

² Szucs E., Geers R., Jezierski T., Sossidou E.N., & Broom D.M., (2012). Animal Welfare in Different Human Cultures, Traditions and Religious Faiths. *Asian -Australasian Journal of Animal Sciences*, 25(11): 1499 - 1506

³ Broom D.M., (2003). *The evolution of morality and religion*, Cambridge UK: Cambridge University Press, p. 155

⁴ Broom D.M., (2006). The evolution of morality. *Applied Animal Behavioral Science*, 100: 20 - 28

εξυπηρέτηση μιας σειράς συγκεκριμένων αναγκών του ανθρώπου: τροφή, ένδυση, εργασία και προσωπική ψυχαγωγία (Immanuel Kant), στην πορεία άλλοι φιλόσοφοι, όπως ο Jeremy Bentham, αλλά και ο John Stuart Mill, θα έρθουν σε αντιπαράθεση με τέτοιες θέσεις, προβάλλοντας παράλληλα την ιδέα περί σεβασμού των δικαιωμάτων των ζώων, τα οποία θεωρούνται σχεδόν ισότιμα με τους ανθρώπους, αναφορικά με την επιβίωση, τις ανάγκες και τα συναισθήματά τους.⁵

Σε συνάρτηση με όλα τα παραπάνω στοιχεία και τις διάφορες σχετικές επιστημάνσεις που έγιναν ήδη, η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία έχει καταρχάς, ως βασικό της σκοπό, την εξέταση της ηθικής πρόσληψης των ζώων από τη σκοπιά του μεγάλου Έλληνα λογοτέχνη και συγγραφέα του 19^{ου} αιώνα, Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Αυτή η ηθική πρόσληψη μάλιστα, θα έλεγε κανείς, πως είναι συνδεδεμένη σε κάποιο βαθμό μάλλον περισσότερο με τις σχετικές θεωρήσεις των Jeremy Bentham και John Stuart Mill, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι σε κάποιες περιπτώσεις δεν αναδύεται ταυτόχρονα και μια περισσότερο χρησιμοθηρική αντιμετώπιση και θεώρηση των διαφόρων έμβιων όντων.

Για να καταστεί εναργέστερη η παρουσίαση του θέματος, είναι ανάγκη να ληφθούν υπόψη ορισμένα ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία θα αποτελέσουν αρωγό στην διαδικασία της έρευνάς μας: α) Κατά πόσο η ηθική πρόσληψη των ζώων από την οπτική του Παπαδιαμάντη μέσα σε διάφορα διηγήματά του, μπορεί να θεωρηθεί πως είναι συνδεδεμένη με συγκεκριμένες προσεγγίσεις φιλοσόφων και β) Κατά πόσο ο Παπαδιαμάντης μέσα από την ηθική πρόσληψη περί των ζώων, θα ήταν δυνατόν να θεωρηθεί ένας πρόδρομος των φιλοζωικών αντιλήψεων των σύγχρονων κοινωνιών μας (συμπεριλαμβανομένης πλέον άλλωστε και της ελληνικής κοινωνίας, με βάση την νομοθεσία της).

Ας τονιστεί πως η μεθοδολογική προσέγγιση της εργασίας, περιλαμβάνει την διαδικασία της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, δεδομένου, ότι εντρυφά στην συγκέντρωση, μελέτη, ανάλυση και αποτύπωση υλικού, σχετικού με το αντικείμενο αυτής της διατριβής. Αυτό το υλικό προέρχεται από βιβλία, πρακτικά συνεδρίων ή άρθρα σχετικά με το αντικείμενο, όπως επίσης και από κάποιες πρωτογενείς πηγές. Οι τελευταίες είναι σχετικές με έργα ορισμένων συγκεκριμένων φιλοσόφων, που εξετάζονται ειδικότερα στο πλαίσιο του πρώτου κεφαλαίου της διατριβής. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τους Immanuel Kant, Jeremy Bentham, και John Stuart Mill, Σύμφωνα με τον πρώτο, αναδύεται μια θεωρητική προσέγγιση για τον κόσμο των ζώων, στηριζόμενη σε ένα καθαρά ανθρώπινο συμφέρον, ενώ μέσω των άλλων δύο

⁵ Singer P., (1975). *Animal Liberation: A New Ethics for our Treatment of Animals*, New York: Random House, p. 125

αποτυπώνεται ένας τρόπος σκέψης συνδεδεμένος με μια μεγαλύτερη αίσθηση συμπάθειας και σεβασμού προς τα μη ανθρώπινα ζώα.

Αντίστοιχα, στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται λόγος περισσότερο για το ζήτημα περί της στάσης κάποιων Ελλήνων λογοτεχνών του 19^{ου} αιώνα απέναντι στα ζώα, όπως αυτή μαρτυρείται μέσα από τα έργα τους. Αυτή η εξέταση, πιο συγκεκριμένα, εστιάζει σε περιπτώσεις, όπως εκείνες του Αργύρη Εφταλιώτη, του Ανδρέα Καρκαβίτσα, του Μιχαήλ Μητσάκη, του Γρηγόριου Ξενόπουλου και του Εμμανουήλ Ροΐδη. Πέραν αυτής της σχετικής ανάλυσης, σε αυτό το κεφάλαιο, υπάρχουν και κάποιες πολύ γενικές και συνοπτικές αναφορές ως προς τα βασικά γνωρίσματα της ελληνικής λογοτεχνίας στην διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, γνωρίσματα, όπως ο Ρομαντισμός, η Ηθογραφία που άρχισε να αναδύεται περισσότερο στο δεύτερο μισό εκείνου του αιώνα, αλλά και ο Ρεαλισμός (που επίσης θα αρχίσει να κάνει την εμφάνισή του περισσότερο προς τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, υπό την επιρροή της δυτικής Λογοτεχνίας). Στο τρίτο υποκεφάλαιο της συγκεκριμένης ενότητας, παρέχονται πληροφορίες για τη φυσιολογία του εξέχοντα διηγηματογράφου, Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη.

Παράλληλα, το τρίτο κεφάλαιο που αποτελεί και το βασικότερο τμήμα της διατριβής αυτής, εστιάζει ειδικά στην ανάδειξη του τρόπου, με τον οποίο παρουσιάζονται οι σχέσεις των ανθρώπων με τον κόσμο των ζώων μέσα από διάφορα διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Αυτή η ανάλυση μάλιστα, ακολουθεί μετά από μια γενική και συνοπτική επισήμανση των βασικών στοιχείων που μπορεί να παρατηρήσει κάποιος εν γένει στο έργο του μεγάλου Έλληνα λογοτέχνη του 19^{ου} αιώνα. Σε αυτό το σημείο εξάλλου, θα ήταν δυνατόν να σημειωθεί, πως μέσω των διαφόρων σχετικών παραδειγμάτων και αναφορών, επιδιώκεται η διαπίστωση τυχόν ομοιοτήτων και αντιστοιχιών με τις σχετικές θέσεις των φιλοσόφων του πρώτου κεφαλαίου, ως προς το ζήτημα της ηθικής στάσης και συμπεριφοράς του ανθρώπου απέναντι στον κόσμο των ζώων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Οι βασικότερες θεωρίες που καθόρισαν τη σχέση του ανθρώπου με τα ζώα κατά τον 19^ο αιώνα

1.1 Η θεωρία του Kant στην αντιμετώπιση του ζώου από τον άνθρωπο

Οι σύγχρονοι υποστηρικτές των δικαιωμάτων των ζώων και της ευζωίας των διαφόρων έμβιων οργανισμών του πλανήτη, συχνά επικαλούνται φιλοσόφους για την υποστήριξη των θέσεων τους και την προώθηση του κινήματός τους.⁶ Στη σημερινή εποχή έχουν εκλείψει αντιλήψεις περί απουσίας δικαιωμάτων των ζώων, όπως υποστήριζε το δέκατο έβδομο αιώνα ο Rene Descartes (1596-1650), υπογραμμίζοντας ότι τα ζώα είναι μηχανές « αυτόματα», χωρίς νου και σκέψη.⁷ Η άποψη του φιλοσόφου ότι τα ζώα αδυνατούν να αντιλαμβάνονται την αίσθηση του πόνου φαντάζει παράλογη σε κάθε έλλογο ον στις μέρες μας, καθώς και οι πειραματισμοί σε μη ανθρώπινα ζώα θεωρούνται ανησυχητικοί.⁸

Είναι γεγονός ότι τα έργα των φιλοσόφων Immanuel Kant (1724-1804) και John Stuart Mill (1806-1873), αποτελούν τη βάση του φιλοσοφικού στοχασμού και σκέψης των υπέρμαχων των κινήματων υπεράσπισης των ζώων, οι οποίοι επιχειρηματολογούν στηριζόμενοι στις απόψεις τους.⁹ Βέβαια, ως μην παραλειφθεί η θεωρία του Peter Singer (1946-) που διατυπώνεται στο έργο του «*Animal Liberation*», η οποία σχετίζεται με την ηθική συμπεριφορά και αντιμετώπιση του ανθρώπου προς τα άλλα ζώα, παρουσιάζοντας πειράματα σε ζώα στα εργαστήρια, με στόχο τη δημιουργία κινήματος απελευθέρωσής τους.¹⁰ Παράλληλα, στο έργο του διαφαίνονται στοιχεία της σκέψης του Kant, περί μιας ηθικής στάσης του ατόμου απέναντι στα ζώα.¹¹

Σύμφωνα με τη φιλοσοφική σκέψη του Kant για τα μη ανθρώπινα ζώα, ο άνθρωπος έχει έμμεσα ηθικά καθήκοντα απέναντι τους, καθώς υπάρχουν μόνο ως έννοιες και δεν διαθέτουν αυτοσυνείδηση.¹² Αποτελούν τα «μέσα» για την υλοποίηση ενός συγκεκριμένου σκοπού¹³ Ο Kant έχει την πεποίθηση ότι αν ο άνθρωπος επιδείξει βάνανυση συμπεριφορά απέναντί τους,

⁶ Camezind S., (2021). Kantian Ethics and the Animal Turn. On the Contemporary Defence of Kant's Indirect Duty View. *Animals (Basel)*, 11(2): 512 in <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7919796/>

⁷ Κουντάκη, Δ. (2018). *Ζώα και ηθική: μία μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση* (Doctoral dissertation, University of Crete (UOC); Πανεπιστήμιο Κρήτης), σ.σ. 34-35

⁸ Cochrane A., (2010). *An Introduction to Animals and Political Theory*. Palgrave Macmillan; New York, NY, USA, p. 85

⁹ Camezind S., (2021). Kantian Ethics and the Animal Turn. On the Contemporary Defence of Kant's Indirect Duty View. *Animals (Basel)*, 11(2): 512 in <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7919796/>

¹⁰ Καραγεωργιάκης, Σ. (2006). *Περιβαλλοντική Ηθική και Πολιτική Οικολογία, Οι υποχρεώσεις μιας οικολογικής κοινωνίας απέναντι στον μη ανθρώπινο κόσμο*. Θεσσαλονίκη, σ. 73

¹¹ Cochrane A., (2010). *An Introduction to Animals and Political Theory*. Palgrave Macmillan; New York, NY, USA, p. 89

¹² Kant, I. (2001). *Lectures on ethics* (Vol. 2). Cambridge University Press, p 459

¹³ Kant, I. (1997). *Lectures on ethics* (Vol. 2). Cambridge University Press, p.27: 458

αυτή η ίδια η συμπεριφορά καθρεφτίζει μια τέτοια στάση και απέναντι στον συνάνθρωπό του, λόγω των αναλογιών της φύσης του ανθρώπου και του ζώου. Επομένως, για την απουσία υιοθέτησης σκληρών συνηθειών και την προαγωγή λόγου ύπαρξης της ανθρωπότητας οφείλει κάθε άνθρωπος να αναδείξει καλοσύνη στα ζώα, αποτελώντας η συμπεριφορά του παράδειγμα σωστής μεταχείρισής τους προς τους άλλους.¹⁴ Παράλληλα, υπογραμμίζει ότι αν κάποιος προχωρήσει στη σφαγή ζώου, αυτό πρέπει να γίνει με ανώδυνο τρόπο, για να αποφευχθεί η σκληρή και αποτρόπαιη μεταχείρισή του.¹⁵ Προχωρώντας τη θέση του ο φιλόσοφος τονίζει, ότι το άτομο οφείλει άμεσα ηθικά καθήκοντα μόνο στα λογικά όντα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δύναται να θυσιαστεί για να ευτυχήσει η ανθρωπότητα σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Κάθε λογικό ον διαθέτει αναφαίρετα δικαιώματα εξαιτίας της έλλογης φύσης του και είναι ανάγκη να αντιμετωπίζεται ως αυτοσκοπός και όχι χρησιμοθηρικά.¹⁶

Πολλοί μελετητές ασπάζονται την άποψη ότι η θεωρία του γερμανού φιλοσόφου είναι ανθρωποκεντρική λόγω της αναφοράς στην αναλογική σχέση της ανθρώπινης και ζωικής φύσης, που ειπώθηκε παραπάνω. Συνεπώς, εγείρουν αξιώσεις για αναγνώριση δικαιωμάτων (ηθικών, νομικών, κοινωνικών) των ζώων, γεγονός που αντίκειται στη φύση τους, μιας και τέτοια δικαιώματα διαθέτει μόνο ο άνθρωπος.¹⁷ Ο Kant για να μπορέσει να πείσει για τα ηθικά καθήκοντα του ανθρώπου προς το ζώο παραθέτει τεκμήρια. Συγκεκριμένα, κάνει λόγο για το σκύλο που υπηρετεί πιστά το αφεντικό του και πρέπει να έχει ανταμοιβή και όταν πια αδυνατεί να εκπληρώσει το ρόλο του, οφείλει το ίδιο το αφεντικό του να του παρέχει φροντίδα. Αν όμως ο κύριος του προβεί σε θανάτωση του ζώου του με πυροβολισμό, λόγω της αδυναμίας εκτέλεσης των καθηκόντων του, αυτή του η πράξη αντίκειται στην εκπλήρωση του χρέους του και στην προάσπιση των ηθικών του αρετών απέναντι στην ανθρώπινη κοινωνία.¹⁸

«Στη *Μεταφυσική των Ηθών*», του Kant τα ζώα προστατεύονται από την ανώτερη κατηγορία καθηκόντων, που είναι τα τέλεια καθήκοντα και τα οποία οφείλει ο ίδιος ο άνθρωπος στον εαυτό του, ως ηθική οντότητα. Αυτή η θέση του φιλοσόφου τονίζει τη

¹⁴ Ο.π., p. 27: 459

¹⁵ Kant I., (2013). *Metaphysik der Sitten; Tugendlehre*. Gregor M., editor. Cambridge University Press; Cambridge, UK, p. 443

¹⁶ Korsgaard C.M. *Fellow Creatures.*, (2005): Kantian Ethics and Our Duties to Animals. In: Peterson G.B., editor. *The Tanner Lectures on Human Values*. Volume 25. University of Utah Press; Salt Lake City, UT, USA, p. 90

¹⁷ Πρωτοπαπαδάκης, Ε.Δ. (2011). Δικαιώματα ζώων: Υπάρχει κάτι τέτοιο;, στο *Περί ζώων, Με λογική και συναίσθημα*, επιμ. Α. Α. Λυδάκη & Γ. Ν. Μπασκόζος, Αθήνα: Ψυχογιός, σ.σ. 295-300

¹⁸ Kant, I. (1997). *Lectures on ethics* (Vol. 2). Cambridge University Press, p.27: 459

σπουδαιότητα της σχέσης ανθρώπου-ζώου, που διαφοροποιείται από άλλες έμμεσες θέσεις περί καθήκοντος. Τέτοιες θέσεις συγκλίνουν σε μια μορφή συμβολαίου μεταξύ ανθρώπων-ζώων, ενισχύοντας την έννοια του ανθρωποκεντρισμού, αν και αυτές οι θεωρήσεις τελευταία κάνουν λόγο για μια ηθική στάση των ζώων σε συμβατικά πλαίσια.¹⁹

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Kant στην προσπάθειά του να τονίσει την διαφοροποίηση του ηθικού βάρους των ζώων, με γνώμονα το ρωμαϊκό δίκαιο, οδηγείται στην διάκριση ανάμεσα στα πρόσωπα και τα πράγματα.²⁰ Σύμφωνα με αυτό, τα άτομα θεωρούνται ηθικές αυτόνομες προσωπικότητες, που μπορούν να ενεργούν ηθικά με αξιοπρέπεια, γεγονός που τους παρέχει το δικαίωμα να αντιμετωπίζονται με ηθικό σεβασμό.²¹ Από την άλλη πλευρά, τα μη ανθρώπινα ζώα όπως και τα ορυκτά, τα φυτά και κάθε είδους μη αυτόνομοι οργανισμοί ανήκουν στην κατηγορία των «πραγμάτων» και δεν έχουν ηθική αξία, παρά μόνο σε σχέση με τα πρόσωπα.²² Άρα, τα ζώα αποτελούν όργανα για την ικανοποίηση των επιθυμιών του ανθρώπου.²³ Γίνεται αναφορά, λοιπόν, σε κάποια μορφή εργαλειοποίησης των ζώων, καθώς αποτελούν το «μέσον» για να υλοποιήσει ο άνθρωπος τις ανάγκες και τους στόχους του.²⁴

Αντιλαμβάνεται κανείς βάσει της θεωρίας του Kant, ότι δεν προβαίνει στην αξιολογική αντιμετώπιση των ζώων στο πλαίσιο της αγάπης και του σεβασμού απέναντί τους. Αυτό συμβαίνει γιατί ο φιλόσοφος τα αντιμετωπίζει από τη σκοπιά της απουσίας έλλογου νου, τον οποίο διαθέτει ο άνθρωπος.²⁵ Πάραυτα, ο φιλόσοφος τονίζει ότι ένα μη ανθρώπινο ον δύναται να έχει δικαιώματα ανάλογα με εκείνα που έχει ο άνθρωπος, αν υφίσταται για να εξυπηρετεί έναν ανθρώπινο σκοπό²⁶.

Σε αντιπαράθεση των απόψεων του Kant, ο Paul W. Taylor (1923-2015) θεωρεί ότι ο άνθρωπος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο απέναντι στα ζώα, καθώς όλα τα έμβια όντα του πλανήτη, αποτελούν τελεολογικά κέντρα της ζωής.²⁷ Αντίστοιχα, η Christine Marion

¹⁹ Rowlands M. (2009). *Animal Rights. Moral Theory and Practice*. Palgrave Macmillan; New York, NY, USA, p. 155

²⁰ Camezind S., (2021). Kantian Ethics and the Animal Turn. On the Contemporary Defence of Kant's Indirect Duty View. *Animals (Basel)*, 11(2): 512 in <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7919796/>

²¹ Kant I., (2015). *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Gregor M., Timmermann J., editors, Cambridge UK: Cambridge University Press, p. 435 - 436

²² Ο.π., p. 428

²³ Kant I., (2018). *Conjectures on the Beginnings of Human History*, In Reiss D., (eds.), Nisbet H.B., (translated), Kant's political writings, Cambridge UK: Cambridge University Press, p. 225

²⁴ Kant I., (2013). *Anthropology from a Pragmatic Point of View*, Louden R.B., (edited and translated), Cambridge: Cambridge University Press, p. 160

²⁵ Franklin J.H., (2005). *Animal Rights and Moral Philosophy*, New York: Columbia University Press, p. 40

²⁶ Kant I., (2015). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*, translated by Gregor M., & Timmerman J., Cambridge UK: Cambridge University Press, p.p. 427 - 429

²⁷ Taylor P.W., (1989). *Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics*, Princeton New Jersey, USA: Princeton University Press, p. 119

Korsgaard (1952-) διατυπώνει τη θέση ότι είναι αναγκαίο όλα τα έμβια όντα να απολαμβάνουν μια άνετη και ευτυχισμένη ζωή, ως προαπαιτούμενο των ηθικών αρχών που διαθέτει ο άνθρωπος. Επομένως, ρόλος και υποχρέωση του ανθρώπου είναι η προστασία των ζώων, η εκδήλωση αγάπης προς αυτά και η κατανόηση των αναγκών και συναισθημάτων τους.²⁸

1.2 Η θεωρία της Συνεπειοκρατίας του Bentham, αναφορικά με την ηθική στάση του ανθρώπου στα ζώα

Ο T. Jeremy Bentham (1748-1832) υποστηρικτής του ωφελιμισμού- συνεπειοκρατίας πρέσβευε ότι «κάθε πράξη του ανθρώπου προωθεί ή αντίκειται στην ευτυχία και την ηδονή».²⁹ Αυτό όμως, σημαίνει ότι οι πράξεις του είναι ανάγκη να αποτελούν αντικείμενο αξιολόγησης, με βάση τις συνέπειες (ευχάριστες-δυσάρεστες) που προκύπτουν για τον ίδιο και την κοινωνία.³⁰ Θεωρείται από πολλούς ότι με τις θεωρίες του αποτέλεσε αρωγό για την οικοδόμηση σύγχρονων απόψεων, οι οποίες αφορούν το απελευθερωτικό κίνημα προστασίας των ζώων. Ήταν ο πρώτος δυτικός φιλόσοφος που αποφάνθηκε πως τα ζώα οφείλουν να χαίρουν ίσων δικαιωμάτων με τον άνθρωπο. Προς υπεράσπιση της θέσης του, διατύπωσε μια σαφή, μη θρησκευτική ηθική θεωρία και υπήρξε υπέρμαχος των νόμων για την ευζωία των ζώων. Παράλληλα, καταδίκασε τη δολοφονία και χρήση ζώων, καθώς θεωρούσε ότι θα μπορούσε να αποφευχθεί η άσκοπη και βάνανυση συμπεριφορά απέναντί τους. Οι απόψεις του πάνω σε αυτό το ζήτημα είναι φανερές στο έργο του με τίτλο «Εισαγωγή στις Αρχές των Ηθών και του Νόμου».³¹

Αναφέρει ενδεικτικά σε ένα χωρίο του έργου του τα εξής: «Λυπάμαι που διαπιστώνω, πως είμαστε στις μέρες εκείνες που δεν έχουν αποτελέσει ακόμα παρελθόν, κατά την διάρκεια των οποίων, το μεγαλύτερο μέρος των διαφόρων ειδών, καθώς θεωρούνται πως είναι σκλάβοι, αντιμετωπίζονται από το νόμο, όπως αντιμετωπίζονται στην εποχή μας τα κατώτερα και πιο ταπεινά έμβια όντα».³² Αντίστοιχα, συνεχίζοντας τη σκέψη του υπογραμμίζει τα εξής: «Κάποτε μπορεί να έρθει εκείνη η μέρα κατά την οποία όλη η πλάση και όλα τα έμβια όντα θα μπορέσουν να αποκτήσουν εκείνα τα δικαιώματα που θα θεωρούνταν αδιανόητο να έχουν

²⁸ Korsgaard C.M., (2006). Just al the other animals of the earth. *Harvard Divinity Bulletin*, 36, no. 3: 355

²⁹ Αλεξανδρίδης Λ.Α., (2018). *Ο Ωφελιμισμός στην αρχαιότητα και στην σύγχρονη εποχή*, Αθήνα, σ.2

³⁰ Κωταντούλα, Μ. (2019). *Το ηθικό υπόβαθρο για την προστασία των ζώων μέσα από το ισχύον νομικό πλαίσιο*, σ.92

³¹ Ο.π., σ. 556

³² Bentham J., (1996). *Introduction to the principles of moral and legislation*, Oxford: Clarendon Press, p. 282

ποτέ....Κι αυτό, επειδή ένα πλήρως ανεπτυγμένο άλογο ή ένας σκύλος, δεν παύουν να είναι, πέρα από κάθε αμφιβολία λογικά όντα, περισσότερο μάλιστα απ' όσο ένα μωρό που μόλις έχει γεννηθεί ή που είναι μιας εβδομάδας ή ακόμα κι ενός μηνός. Το ερώτημα εδώ εξάλλου, δεν είναι το αν αυτά τα πλάσματα άλογο ή ένας σκύλος μπορούν να μιλήσουν, αλλά αν μπορούν να υποφέρουν».³³

Ο Bentham όντας υποστηρικτής των θέσεων των Γάλλων για την προστασία των μαύρων (αναφορικά με το χρώμα του δέρματος), προτείνει αντίστοιχα να υπάρξει νομικό πλαίσιο προστασίας και στα ζώα. Δεν στηρίζει την άποψή του στη δυνατότητα του όντος να κατέχει λογική ή να μπορεί να εκφέρει λόγο, καθώς τα θεωρεί περιττά όπως και το χρώμα του δέρματος.³⁴ Έχοντας ως γνώμονα αυτή τη σκέψη τόσο για τους ανθρώπους όσο και για τα ζώα αντίστοιχα, γίνεται σαφές ότι το κριτήριο που καθορίζει τη θεμελίωση νομικών δικαιωμάτων κατά της σκληρής μεταχείρισης, είναι η ικανότητα να μπορεί κανείς να αισθανθεί ή να βιώσει πόνο. Η ένταξη και συμμετοχή του ατόμου στην ηθική κοινότητα βασίζεται στο «αισθάνεσθαι», δηλαδή στην ικανότητα να νιώθει ότι υποφέρει ή να βιώνει ευχαρίστηση, έχοντας εξίσου με κάθε άλλο άτομο το δικαίωμα ικανοποίησης των συμφερόντων του.³⁵ Βέβαια, ο Bentham είχε την πεποίθηση ότι τα ζώα έχουν μόνο όσα δικαιώματα τους παραχωρεί ο νόμος και τίποτα παραπάνω. Η θεώρηση του αποτελεί θεμέλιο της ηθικής των ζώων, για το πώς πρέπει ο άνθρωπος να συνυπάρχει με τα ζώα και πώς να τους συμπεριφέρεται. Στη σημερινή εποχή οι οργανώσεις προστασίας των δικαιωμάτων των ζώων, καθώς και τα κινήματα για την απελευθέρωση των ζώων κάνουν μνεία στη θεωρία του φιλοσόφου.³⁶

Αξίζει να σημειωθεί πως ο Bentham δεν είχε σταματήσει να υποστηρίζει θερμά την άποψη, ότι οι άνθρωποι έχουν υποχρέωση να δείχνουν σεβασμό για τα δικαιώματα και τα ενδιαφέροντα των άλλων πλασμάτων με ισότιμο τρόπο, χωρίς να αρκούνται στην προάσπισή τους μόνο στο δικό τους είδος.³⁷

³³ Ο.π., p. 283

³⁴ Cooper D., (2022). Jeremy Bentham on Animal Ethics, in <https://daily-philosophy.com/cooper-quotes-bentham-animal-suffering/>

³⁵ Κουντάκη, Δ. (2019). Ζώα και ηθική: μία μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση, Αθήνα: ΣΜΙΛΗ, σ. 45

³⁶ Cooper D., (2022). Jeremy Bentham on Animal Ethics, in <https://daily-philosophy.com/cooper-quotes-bentham-animal-suffering/>

³⁷ Bentham J., (1996). *Introduction to the principles of moral and legislation*, Oxford: Clarendon Press, p. 282

1.3 Η θεωρία ωφελισμού του Mill για το ηθικό «status» των ζώων

Ο John Stuart Mill υπήρξε μαθητής του J. Bentham, γεγονός που τον οδήγησε να υιοθετήσει την φιλοσοφική σκέψη του περί ωφελισμού.³⁸ Πίστευε ότι κάθε πράξη του ανθρώπου πρέπει να βασίζεται σε ενέργειες που οδηγούν στην όσο το δυνατόν λιγότερη αίσθηση του πόνου και της ταλαιπωρίας, αποσκοπώντας στη μεγιστοποίηση της ευτυχίας και της ευχαρίστησης τόσο του ίδιου όσο και των ενδιαφερομένων³⁹. Παράλληλα με αυτή τη σκέψη, θεώρησε ότι και τα μη ανθρώπινα ζώα είναι ανάγκη να βιώνουν ανάλογη στάση στα συναισθήματά τους (ταλαιπωρία, πόνος, ευχαρίστηση) όπως και ο άνθρωπος.⁴⁰

Σύμφωνα με τον ωφελισμό, τα συμφέροντα μιας μειοψηφίας ζώων μπορούν να θυσιαστούν για να ικανοποιηθούν τα συμφέροντα μιας ανθρώπινης πλειοψηφίας, χωρίς όμως αυτά τα ίδια να παύουν να μετρούν από ηθική σκοπιά. Ταυτόχρονα, οι ωφελμιστές ασπάζονται τη θεωρία της ηθικής κατάστασης, που πρεσβεύει την αντίληψη του ποιος διαθέτει ηθική σημασία για τον εαυτό του (αισθησιασμός). Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος ότι όλα και μόνο τα αισθανόμενα όντα, όσα δηλαδή είναι σε θέση συνειδητά να βιώσουν θετικές καταστάσεις (όπως η ευτυχία) ή αρνητικές καταστάσεις (όπως ο πόνος), έχουν ηθική υπόσταση.⁴¹ Επίσης, οι υπέρμαχοι αυτής της φιλοσοφικής αντίληψης αποδέχονται την αρχή της ίσης εκτίμησης των συμφερόντων, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος έχει την ηθική υποχρέωση να υπολογίζει εξίσου τα συμφέροντα όλων, όταν αποφασίζει να οδηγηθεί σε μια συγκεκριμένη πράξη. Κοντολογίς, όποιος έχει ευαισθησίες, έχει και ενδιαφέροντα. Αντίστοιχα, όποιος έχει συμφέροντα, οφείλει να στρέφει την προσοχή του μόνο σε αυτά, ανεξάρτητα από το ποιος είναι ή ποιες κοινωνικές ή βιολογικές κατηγορίες τυχαίνει να καταλαμβάνει.⁴²

Εξαιτίας αυτών των πεποιθήσεων ο ωφελμισμός θεωρείται ότι είναι πιο προοδευτική θεωρία σε σχέση με άλλες. Βέβαια, στη σημερινή εποχή υπάρχουν άνθρωποι που υποστηρίζουν ακραίες θεωρίες περί ηθικής θέσης. Για παράδειγμα, πολλοί άνθρωποι αποδέχονται ότι μόνο οι άνθρωποι ή τα λογικά νοήμονα όντα έχουν ηθική σημασία, ενώ άλλοι εκφράζουν την άποψη ότι όλα τα αισθανόμενα όντα έχουν ηθική σημασία, αλλά

³⁸ Αλεξανδρίδης Λ.Α., (2018). *Ο Ωφελμισμός στην αρχαιότητα και στην σύγχρονη εποχή*, Αθήνα, σ. 2

³⁹ Mill, J. S. "Utilitarianism," (1859). *Utilitarianism Liberty Representative Government*, p 7,9 <http://www.rudygarns.com/class/110/lib/exe/flash/mill.utilitarianism.ch2.pdf>.

⁴⁰ O' Rourke K.C., & Kevin C., (2001). *John Stuart Mill and freedom of expression: the genesis of a theory*, London: Routledge, p. 113

⁴¹ Halliday R.J., (1976). *John Stuart Mill*, London: George Allen and Unwin, p. 109

⁴² Sebo J., (2017). Utilitarianism and Nonhuman animals, in <https://www.utilitarianism.net/guest-essays/utilitarianism-and-nonhuman-animals>

μερικά από αυτά έχουν μεγαλύτερη σημασία έναντι άλλων.⁴³ Επιπλέον, αρκετά άτομα υιοθετούν την θέση ότι τα μέλη ορισμένων ειδών, εθνών και γενεών έχουν μεγαλύτερη αξία από τα μέλη άλλων και ότι όλα τα υπόλοιπα είναι ίσα. Ο ωφελμισμός απορρίπτει αυτές τις θεωρήσεις και πρεσβεύει την αντίληψη της επέκτασης του ηθικού κύκλου πολύ ευρύτερα από ότι οι περισσότερες ανθρώπινες κοινωνίες έχουν κάνει μέχρι σήμερα.⁴⁴

Αξίζει να σημειωθεί ότι, οι ωφελμιστές αποδέχονται την άποψη ότι η ίση στάση προς τα άλλα έμβια όντα είναι συμβατή με τη διαφορετική μεταχείριση. Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος μπορεί να χρειαστεί να συμπεριφέρεται με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικά άτομα, τα οποία δεν έχουν κοινά ενδιαφέροντα, με στόχο να τα οδηγήσει στην πρόσκτηση της ευτυχίας και της ευημερίας τους.⁴⁵ Αυτού του είδους η διαφοροποιημένη μεταχείριση είναι συμβατή με ίση προσοχή, καθώς αυτό που έχει σημασία δεν είναι το άτομο να συμπεριφέρεται σε όλους με τον ίδιο τρόπο ή να αποδίδει σε όλους το ίδιο ηθικό βάρος, αλλά περισσότερο να αναλογίζεται, ότι ο καθένας αντιμετωπίζει τα ίδια συμφέροντα με τον άλλο όταν αποφασίζει τι πρόκειται να πράξει.⁴⁶

Βέβαια, ας μην παραλειφθεί το ερώτημα που διατυπώνουν οι ωφελμιστές και το οποίο αφορά το είδος ηθικών καθηκόντων που έχει κάθε άνθρωπος απέναντι στα μη ανθρώπινα ζώα. Πολλοί άνθρωποι εικάζουν ότι ο ωφελμισμός σαν θεωρία υποστηρίζει την προώθηση της ευημερίας των ζώων, χωρίς να υπολογίζει την προάσπιση των δικαιωμάτων τους και με ποιον τρόπο αυτά θα γίνουν σεβαστά, αφού ο ωφελμισμός είναι μια ηθική θεωρία που θέτει σαν βάση την ευημερία και όχι την προώθηση των δικαιωμάτων. Όμως, ενώ ωφελμισμός ευνοεί την ευημερία έναντι των δικαιωμάτων στη θεωρία, δύναται ή όχι να προωθεί την ευημερία, η οποία σέβεται τα δικαιώματα στην πράξη.⁴⁷ Όλα εξαρτώνται από το ποια προσέγγιση, στην πραγματικότητα, θα μεγιστοποιήσει την ευτυχία και θα ελαχιστοποιήσει τον πόνο για όλα τα αισθανόμενα όντα, καθώς για τον ωφελμισμό η κατάκτηση αυτών των συναισθημάτων συνδέεται με αριθμούς, που καθορίζουν το μέγεθος της πρόκλησής τους.⁴⁸ Το ερώτημα, λοιπόν, για τους ωφελμιστές είναι έκδηλο και αφορά το βαθμό που μπορεί το άτομο να βελτιώσει τη ζωή των ζώων αποσκοπώντας στην καλή διαβίωση τους, καθώς και

⁴³ O' Rourke K.C., & Kevin C., (2001). *John Stuart Mill and freedom of expression: the genesis of a theory*, London: Routledge, p. 122

⁴⁴ Sebo J., (2017). Utilitarianism and Nonhuman animals, in <https://www.utilitarianism.net/guest-essays/utilitarianism-and-nonhuman-animals>

⁴⁵ Cranston M., (1958). *John Stuart Mill*, London: Longmans, Green & Co., p. 17

⁴⁶ Ο.π., p. 20

⁴⁷ Halliday R.J., (1976). *John Stuart Mill*, London: George Allen and Unwin, p. 121

⁴⁸ Bentham Jeremy and John Stuart Mill. *Utilitarianism and other essays* (Penguin), https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=xRyJcojNpEC&oi=fnd&pg=PT6&dq=john+mill+utilitarianism&ots=llfdbkZ45f&sig=1ZLnDkr0iNI-DBUF0wYTF9hLj4&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

το βαθμό που μπορεί να καταστεί αυτό εφικτό, με στόχο το σεβασμό των δικαιωμάτων των ζώων.⁴⁹

Η απάντηση στο ερώτημα των ωφελμιστών μπορεί να ανιχνευτεί αν λάβει κανείς υπόψη ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά του ωφελμισμού ως ηθικής θεωρίας. Αρχικά, ο ωφελμισμός πρεσβεύει ότι ηθικά οφείλει ο άνθρωπος να πράττει το καλύτερο δυνατό για όλους όσους επηρεάζονται από τις ενέργειές του, συμπεριλαμβανομένων μελών άλλων ειδών, εθνών και γενεών.⁵⁰ Έτσι, ο ωφελμισμός δεν καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η διάκριση μεταξύ εξημερωμένων και άγριων ζώων είναι εγγενώς ηθικά σημαντική. Τονίζει ότι, ακόμα κι αν ο καθένας είναι περισσότερο υπεύθυνος για τη δεινή κατάσταση των εξημερωμένων ζώων παρά για την κατάσταση των άγριων ζώων, ηθικά οφείλει να υπολογίζει τα συμφέροντα και των δύο ειδών ζώων όταν αποφασίζει να ενεργήσει.⁵¹

Παράλληλα, τουλάχιστον θεωρητικά, ο ωφελμισμός είναι μια απεριόριστη ηθική θεωρία. Υποστηρίζει ότι ηθικά το άτομο έχει χρέος να κάνει το καλύτερο δυνατό με οποιοδήποτε μέσο είναι απαραίτητο. Συγκεκριμένα, θέτει τη σκέψη ότι εάν χρειάζεται να βλαφθούν ή να σκοτωθούν οι λίγοι για να ευνοηθούν ή να σωθούν οι πολλοί, τότε το άτομο έχει την ηθική υποχρέωση να το κάνει, καθώς όλοι έχουν ίσα δικαιώματα και αποσκοπούν στο γενικό καλά.⁵² Πολλοί έχουν χρησιμοποιήσει αυτό το επιχείρημα για να δικαιολογήσουν τις ενέργειες και τις πρακτικές που χρησιμοποιούν έναντι των ζώων, προκαλώντας τους βλάβη ή ακόμα και θανάτωση. Ο John Stuart Mill είναι υπέρμαχος αυτής της άποψης, καθώς τονίζει ότι ο ωφελμισμός μπορεί από την μια πλευρά να απαγορεύει άσκοπες και βίαιες πρακτικές, όπως αυτές που αφορούν τη γεωργία σε εργοστάσια, όμως από την άλλη μπορεί να επιτρέπει αλλά και να απαιτεί άλλες βίαιες πρακτικές, υπό την προϋπόθεση ότι αυτές οι πρακτικές είναι απαραίτητες για να οδηγήσουν στην καλύτερη δυνατή ενέργεια.⁵³

Για αυτούς τους λόγους, πολλοί άνθρωποι αντιμετωπίζουν τον ωφελμισμό ως μια πολύ απαιτητική θεωρία σε σχέση με άλλες ηθικές θεωρίες, σύμφωνα με κάποιες απόψεις που πρεσβεύει και ταυτόχρονα λιγότερο απαιτητικό από άλλες ηθικές θεωρίες αναφορικά με θεωρίες που σχετίζονται με τα ζώα. Από τη μια πλευρά, ο ωφελμισμός είναι πιο

⁴⁹ O' Rourke K.C., & Kevin C., (2001). *John Stuart Mill and freedom of expression: the genesis of a theory*, London: Routledge, p. 138

⁵⁰ Ο.π., p. 32

⁵¹ Sebo J., (2017). Utilitarianism and Nonhuman animals, in <https://www.utilitarianism.net/guest-essays/utilitarianism-and-nonhuman-animals>

⁵² Halliday R.J., (1976). *John Stuart Mill*, London: George Allen and Unwin, p. 132

⁵³ Mill, J. S. (1969) *Whewell on moral philosophy*, in *Collected works*, vol. X, London: Routledge & Kegan Paul, pp. 165-201

απαιτητικός γιατί υπονοεί ότι ο καθένας έχει ηθικό καθήκον να βελτιώσει τη ζωή των άγριων ζώων αντιμετωπίζοντάς τα ως ίσα με όλα τα άλλα ζώα, ενώ άλλες ηθικές θεωρίες, συνήθως, δεν το εφαρμόζουν.⁵⁴ Από την άλλη πλευρά, ο ωφελιμισμός είναι λιγότερο απαιτητικός γιατί αποδέχεται ότι μπορεί να μην έχει ο άνθρωπος πάντα ηθικό καθήκον να σταματήσει τη χρήση των ζώων ως τροφή, έρευνα, ψυχαγωγία και άλλους σκοπούς, υπονοώντας ότι τέτοιες πρακτικές όχι μόνο επιτρέπονται αλλά απαιτούνται στο βαθμό που οδηγούν στο καλύτερο δυνατό.

Η θεώρηση του Mill σε σχέση με το ζήτημα του σεβασμού και της αγάπης προς τα ζώα είναι δυνατόν να συνδυαστεί και με ένα σύνολο πεποιθήσεων που καλλιέργησε ο ίδιος, ως προς την αρμόζουσα στάση των ανθρώπων απέναντι στο φυσικό περιβάλλον γενικότερα. Η υποβάθμιση του περιβάλλοντος είναι άρρηκτα συνδεδεμένη και με τον πόνο και την εξαφάνιση, που μπορεί να προκύπτει για τα διάφορα είδη ζώων μέσα στην φύση, στοιχείο που φυσικά ο Τζον Στιούαρτ Μιλ καταδικάζει άμεσα.⁵⁵ Καταλήγοντας, υποστηρίζει ότι *«οι πράξεις είναι σωστές αναλογικά, καθώς τείνουν να προάγουν την ευτυχία. λάθος καθώς τείνουν να παράγουν το αντίστροφο της ευτυχίας. Με την ευτυχία εννοείται η ευχαρίστηση και η απουσία πόνου. από τη δυστυχία, τον πόνο και τη στέρηση της ευχαρίστησης»*.⁵⁶ Με γνώμονα αυτή την αντίληψη, αφού τα ζώα έχουν τη δυνατότητα να αισθάνονται πόνο και ευχαρίστηση, τότε οι ενέργειες που τους προκαλούν πόνο μπορεί να θεωρηθούν ηθικά απαράδεκτες. Συνεπώς, ο Mill επιθυμεί έναν κόσμο απαλλαγμένο από πόνο *«ασφαλισμένο σε όλη την ανθρωπότητα. και όχι μόνο σε αυτή, αλλά, στο βαθμό που το παραδέχεται η φύση των πραγμάτων, σε ολόκληρη την αισθανόμενη δημιουργία»*.⁵⁷

⁵⁴ Ο.π., p. 174

⁵⁵ Stanford Encyclopedia of Philosophy Archive, (2007). "Mill's Moral and Political Philosophy", in <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/mill-moral-political/>

⁵⁶ Mill J.S., (1957). Utilitarianism, Upper Saddle River: Prentice Hall, p. 10

⁵⁷ Ο.π., p. 16

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Τα ζώα στην ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα

2.1 Γενικά στοιχεία και ρεύματα ως προς την ελληνική Λογοτεχνία και Πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα

Είναι γεγονός, ότι η ελληνική Λογοτεχνία και Πεζογραφία του 19ου αιώνα έχουν αναπτυχθεί στηριζόμενες σε χαρακτηριστικά κι επιρροές, που χρονικά παραπέμπουν ήδη σε προηγούμενους αιώνες. Κάτι τέτοιο γίνεται αντιληπτό μέσα από την περίπτωση του κινήματος του Ρομαντισμού, που θα επιδράσει στην πεζογραφία της εποχής εκείνης, παρόλο που σταδιακά και κυρίως μετά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να υποχωρεί, λόγω της εισαγωγής δημιουργικών αλλαγών.⁵⁸ Εξαιτίας αυτής της αναζωογονητικής διάθεσης εμφανίζεται το στοιχείο του Ρεαλισμού, αν και ακόμα πάντως σε περιορισμένο βαθμό. Έτσι, αναδεικνύεται το μυθιστόρημα, του οποίου η παρουσία στην πεζογραφία του αιώνα εκείνου, ήδη, υφίστατο από τις πρώτες κιόλας δεκαετίες.⁵⁹

Κάποια τέτοια ενδεικτικά παραδείγματα, θα ήταν δυνατόν να θεωρηθούν οι περιπτώσεις των έργων «*Η ορφανή της Χίου*» και «*Ο πίθηκος Ξουθ*» ή τα «*Ηθη του αιώνας*» το 1848, που αποτελούν έργα του Ιάκωβου Πιτζιπίου, αλλά και του έργου «*Ο Ζωγράφος*» του Γρηγόριου Παλαιολόγου. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι το πρώτο μυθιστόρημα αυτής της περιόδου ανήκει στον Παναγιώτη Σούτσο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «*Λέανδρος*» και στο πλαίσιο του οποίου γίνονται εμφανείς οι επιρροές από ξένα μυθιστορήματα του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, αλλά και έντονη η επίδραση του ρεύματος του Ρομαντισμού.⁶⁰ Ο Ρομαντισμός, μέσω του οποίου σαφώς, βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα στα έργα πεζογραφίας του 19^{ου} αιώνα ήταν ο έντονος συναισθηματισμός, είχε αποτυπωθεί και μέσα και από το έργο του Αλέξανδρου Σούτσου το 1831, που ήταν αδερφός του Παναγιώτη Σούτσου, με τον τίτλο «*Ο εξόριστος*».⁶¹

Όπως συνέβη διαχρονικά στην ελληνική Λογοτεχνία και Πεζογραφία, έτσι και στο πλαίσιο της πεζογραφίας του 19^{ου} αιώνα οι συγγραφείς συνεχώς αναζητούν και αντλούν την

⁵⁸ Πολίτης Λ., (1985). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Δ έκδοση. Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, σ.202

⁵⁹ Said S., (2004). *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφραση Γ. Ξανθάκη -Καραμάνου, Δ. Τσιλιβερδής, Β. Πόθου, Α. Κυριαζόπουλος, επιστημονική επιμέλεια Γεωργία Ξανθάκη -Καραμάνου, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 283

⁶⁰ Roderick B., (1996). *Εισαγωγή στη Νεότερη Λογοτεχνία*. Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, σ.83 στο <https://www.scribd.com/doc/188940174/Roderick-Beaton-%CE%95%CE%99%CE%A3%CE%91%CE%93%CE%A9%CE%93%CE%97-%CE%A3%CE%A4%CE%97-%CE%9D%CE%95%CE%9F%CE%A4%CE%95%CE%A1%CE%97%CE%95%CE%9B%CE%9B%CE%97%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%97-%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%9F%CE%A4%CE%95%CE%A7%CE%9D%CE%99%CE%91>

⁶¹Said S., (2004). *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφραση Γ. Ξανθάκη -Καραμάνου, Δ. Τσιλιβερδής, Β. Πόθου, Α. Κυριαζόπουλος, επιστημονική επιμέλεια Γεωργία Ξανθάκη -Καραμάνου, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 284

θεματολογία τους από στοιχεία και πραγματικές καταστάσεις της εκάστοτε ελληνικής κοινωνίας εκείνης της εποχής. Αυτή όμως η τάση, την ίδια στιγμή, δε σημαίνει ότι σταματούσαν να κάνουν την εμφάνισή τους στα έργα στοιχεία, τα οποία έρεπαν προς τη ρητορεία και την έντονη επιτήδευση. Κάτι τέτοιο ήταν εμφανές εξάλλου, ως προς τις έντονες επιρροές που δέχτηκε η πεζογραφία εκείνο το διάστημα από το κίνημα του Ρομαντισμού.⁶²

Η πεζογραφία στον ελληνικό χώρο από τα μέσα ως και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα θα αναδειχθεί μέσα από το είδος του ιστορικού μυθιστορήματος. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το έργο «*Ο Αυθέντης του Μορέως*» του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, που έγραψε το 1850 και το οποίο στηρίζεται ως προς την πλοκή στο μεσαιωνικό κείμενο «*Χρονικόν του Μορέως*» που έχει σχέση με την εποχή της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο. Ο Ραγκαβής, ακόμη, έχει θεωρηθεί σε κάποιο βαθμό πατέρας του νεοελληνικού διηγήματος. Παράλληλα, σπουδαίο έργο του αποτελεί και «*Ο συμβολαιογράφος*» το 1851, που αφορά μια ιστορία δολοπλοκίας με ρεαλιστικά και ρομαντικά στοιχεία, παρόλο που τα διάφορα διηγήματά του δεν εκτυλίσσονται καν στην τότε Ελλάδα.⁶³

Αναμφίβολα ένα πολύ σημαντικό έργο του 19^{ου} αιώνα, ως προς την πεζογραφία της Ελλάδας, ήταν το διήγημα «*Θάναος Βλέκας*» του Παύλου Καλλιγά που γράφτηκε το 1855 και που με το περιεχόμενό του είχε θεωρηθεί προάγγελος των έργων και κειμένων της ελληνικής πεζογραφίας που αποτέλεσαν τμήματα του είδους του ηθογραφικού διηγήματος. Η ηθογραφία πρόκειται να κυριαρχήσει, κυρίως, μετά το 1880 και τα έργα των Ελλήνων πεζογράφων που ασπάζονται αυτό το είδος, επιχειρούν πλέον να αναδείξουν όσο το δυνατόν πιο πιστά την καθημερινή ζωή των απλοϊκών ανθρώπων της υπαίθρου (χωριού-γειτονιάς-κωμόπολης). Συγκεκριμένα, τα ηθογραφικά κείμενα πληροφορούν για τις τοπικές παραδόσεις και τα έθιμα της εποχής, αλλά και για την ιδιοσυγκρασία και νοοτροπία των λαϊκών ανθρώπων. Συχνά, πέρα από την κλειστή κοινωνία της χωριού καταγράφεται και η πορεία ζωής αυτών των ανθρώπων στα μεγάλα αστικά κέντρα, μολονότι που τα ηθογραφικά διηγήματα είχαν ως πυρήνα την ύπαιθρο.⁶⁴

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Mario Vitti είναι ένας σπουδαίος ερευνητής, που έχει εκφράσει την άποψη ότι το ηθογραφικό διήγημα και μυθιστόρημα του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα

⁶² Δημαράς Α., (2000). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, σ.σ. 427 - 428

⁶³ Σαχίνης Α., (1989). «*Εισαγωγή – Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και ο Αυθέντης του Μορέως*», στο *Αυθέντης του Μορέως*, σειρά Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ.13

⁶⁴ Σαχίνης Α., (1971). *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα: Γαλαξίας, σ. 20

μπορεί να θεωρηθεί, πως περιλαμβάνει και θέματα που αφορούν τη ζωή των ανθρώπων στα αστικά κέντρα του παρελθόντος, με πρωταγωνίστρια την Αθήνα.⁶⁵ Ένας άλλος σημαντικός ερευνητής της νεοελληνικής Λογοτεχνίας, ο Παντελής Βουτουρής επίσης είχε την ίδια άποψη, ενώ, επιπρόσθετα, είχε προβεί και στην κατηγοριοποίηση του ηθογραφικού μυθιστορήματος σε αστικό και αγροτικό ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.⁶⁶

Η εμφάνιση του ηθογραφικού διηγήματος, στα πλαίσια του οποίου είχαν αναδειχθεί ιδιαίτερα οι φυσιογνωμίες των πεζογράφων Ανδρέα Καρκαβίτσα, Γεωργίου Βιζυηνού, Γρηγορίου Ξενόπουλου, Εμμανουήλ Ροΐδη, Μιχαήλ Μητσάκη αλλά και του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, για τον οποίο θα γίνει ιδιαίτερη μνεία παρακάτω, είχε συνδεθεί με ένα σύνολο ευρύτερων εξελίξεων που σημειώθηκαν στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στην ευρωπαϊκή Λογοτεχνία. Αυτές οι εξελίξεις σχετίζονταν με την παρακμή και περιθωριοποίηση του κινήματος του Ρομαντισμού, τη στιγμή που στην θέση του άρχιζαν να εμφανίζονται τα ρεύματα του Ρεαλισμού και του Νατουραλισμού.⁶⁷

Τέλος, σημαντικός σταθμός στην εμφάνιση αυτών των ρευμάτων ήταν και η δημοσίευση του διηγήματος «*Λουκής Λάρας*» του Δημητρίου Βικέλα στην εφημερίδα Νέα Εστία το 1879. Μέσα από έργα τέτοιου είδους και ύφους γίνεται αντιληπτό ότι προβάλλεται ολοένα περισσότερο, όχι μόνο η απλή καθημερινότητα ως έχει, χωρίς ρομαντικές υπερβολές, αλλά παράλληλα γίνεται χρήση και μιας γλώσσας, η οποία είναι πιο απλή, λιτή και κοφτή. Στόχος, πια, του συγγραφέα έγκειται στην πρόθεσή του να εστιάσει στον εσωτερικό κόσμο των διαφόρων ηρώων.⁶⁸

⁶⁵ Vitti M., (1991). *Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα: Κέδρος, σ. 179

⁶⁶ Βουτουρής Π., (1995). *Ως εις καθρέπτη. Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Νεφέλη, σ.σ. 260 - 261

⁶⁷ Παπαθανασίου Στ., (2007). *Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και η γραμμή του ορίζοντος*, πρόλογος Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Θεσσαλονίκη: Μυγδονία, σ. 85

⁶⁸ Πολίτης Αλ., (2003). «Λογοτεχνία και Διανόηση -1880: Μια καινούργια γενιά στο προσκήνιο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770 – 2000*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 234

2.2 Τα ζώα στην ελληνική Λογοτεχνία και Πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα

Η παρουσία των ζώων στην ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα είναι ιδιαίτερα αισθητή μέσα από πολλά πεζογραφήματα αξιόλογων εκπροσώπων της. Μερικοί από αυτούς, που θα αναφερθούν έργα τους παρακάτω είναι: ο Αργύρης Εφταλιώτης (1849-1923), ο Ανδρέας Καρκαβίτσας (1865-1922), ο Μιχαήλ Μητσάκης (1868-1916), ο Γρηγόριος Ξενόπουλος (1867-1951), ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (1851-1911) και ο Εμμανουήλ Ροΐδης (1836-1904). Τα ζώα στην ελληνική πεζογραφία αυτού του αιώνα αντικατοπτρίζουν διάφορους ρόλους, οι οποίοι σχετίζονται με τον άνθρωπο. Συγκεκριμένα, μερικές φορές υπάρχει αρμονική συνύπαρξη ανάμεσα σε αυτά και τον άνθρωπο. Άλλες πάλι φορές γίνεται εμφανής η κακομεταχείριση και σκληρή αντιμετώπισή τους από τον άνθρωπο ή η παρουσίαση τους ως αρνητικά σημάδια για τον ίδιο. Ταυτόχρονα σε άλλα διηγήματα αντιπαραβάλλεται αυτή η άποψη με τη ευνοϊκή στάση των παιδιών απέναντι τους ως φίλους τους. Παράλληλα, τα ζώα εμφανίζονται να είναι μάρτυρες οικογενειακών διαπληκτισμών ή πρωταγωνιστές διάφορων γεγονότων αλλά και δοσμένα μέσα από την οπτική του ανθρωπομορφισμού, δηλαδή με ανθρώπινες συμπεριφορές και ενέργειες.⁶⁹

Ξεκινώντας από το έργο του Εφταλιώτη « *Ο μπάρμπα- Γιάννης κι ο γάδαρός του* »⁷⁰, που αποτελεί ένα μυθιστόρημα, το οποίο εξυμνεί την αγάπη και το ισχυρό δέσιμο του ανθρώπου με τα ζώα, σε τέτοιο βαθμό που δεν μπορεί να ζήσει ο ένας χωρίς τον άλλο, γίνεται φανερή η ανιδιοτελής και ανεπιτήδευτη αγάπη και φιλία ανάμεσα σε ανθρώπινα και μη ανθρώπινα ζώα. Συγκεκριμένα, σε ένα χωρίο φαίνεται το αχώριστο δίδυμο μέσα από μια τρυφερή σχέση « *Κατάντησε μπάρμπα- Γιάννης και Ψαρός να είναι ένα πράμα. Μαζί τρώγανε, μαζί περπατούσανε, μαζί κοιμόνταν. Έξω, έξω στην άκρη του χωριού, ο μπάρμπα-Γιάννης στο καλύβι ολομόναχος, ο Ψαρός στην αυλή. Έβγαине ο μπάρμπα-Γιάννης στην πόρτα του πρωί πρωί, κι η πρώτη του καλημέρα ήτανε στον Ψαρό. Γύριζε τότες ο Ψαρός το κεφάλι κατά τον αφέντη του, σάλεβε τ' αυτιά του με λαχτάρα κι αγάπη, και τον κοίταζε με μάτια πανώρια, μάτια που μπορούσε κι η πιο μαυρομάτα κοπέλα να τα ζουλέψει* »⁷¹

Επιπλέον, ο γάιδαρος ενώ στην αρχή παρουσιάζεται ως «εργαλείο» για τον μπάρμπα-Γιάννη, δεν αποτελεί για το αφεντικό του μόνο μέσο για τις εργασίες του, αλλά υπάρχει πλέον ισότιμη σχέση ανάμεσά τους, καθώς βοηθά ο ένας τον άλλο και δεν μπορεί να ζήσει ο ένας χωρίς τον άλλο. Αυτή η άποψη είναι εμφανής στο χωρίο που ακολουθεί, καθώς

⁶⁹ Παπακώστας Δημ., (επιμ.) (1994). *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Αθήνα: εκδ.

Ωκεανίδα, σ.σ. 19-20.

⁷⁰ Εφταλιώτης Αργ.,(1849). « Ο μπάρμπα- Γιάννης κι ο γάδαρός του » στο *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακώστας (επιμ.), Αθήνα: εκδ. Ωκεανός, 1994, σ.σ. 98-102

⁷¹ Ο.π., σ.99

πεθαίνουν ο ένας δίπλα στον άλλο, όντας συνοδοιπόροι στη ζωή και το θάνατο: « Έλα γέρο μου, σήκω καημένη, σήκω...Σήκω Ψαρέ μου!...Μάζεψε τη στερνή του δύναμη κι άπλωσε ο γέρος το χέρι του. Έπεσε βαριά το χέρι απάνω στον άψυχο λαιμό του Ψαρού. Έμεινε καθώς έπεσε το χέρι, έμεινε κι ο γέρος ασάλευτος, αμίλητος, αζύπνητος. Τίποτις δεν έφεγγε πια μέσα στο σβησμένο το νου του, και μήτε τα μερμήγκια κι οι μύγες, μήτ' αυτά δεν τον πείραζαν πια. Μόνο τον έδερνε ο ήλιος, κι αυτός κοιμούνταν τον αιώνιο τον ύπνο, κοντά στον Ψαρό του, τον ήρωα τον Ψαρό, που απόθανε στη δουλειά του απάνω, σαν πολεμιστής απάνω στο κάστρο του»⁷²

Αναφορικά με το έργο του Καρκαβίτσα «**Το μνήμα της μάνας**»⁷³, γίνεται λόγος για την αυτοθυσία μιας γαϊδουρίτσας, με σκοπό να σώσει το παιδί της από τον λύκο. Παραλληλίζεται η ανθρώπινη με τη μη ανθρώπινη μητρική αγάπη, με στόχο να καταδειχθεί ότι τα ζώα όπως και οι άνθρωποι έχουν ίδια συναισθήματα και λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο μπροστά στον κίνδυνο των δικών τους. Συγκεκριμένα, παρατίθεται το εξής χωρίο, που δείχνει την ανιδιοτελή αγάπη της μάνας προς το παιδί της: «**Η γαϊδουρίτσα πήρε θάρρος και μπήκε ανάμεσα στον λύκο και το παιδί της. Με τα πίσω πόδια της άρχισε να κλοτσά και με το στήθος της να σπρώχνει το πουλαράκι της στην κουφάλα ενός ελάτου. Μα εκείνο δεν τη βοηθούσε καθόλου· έτρεμε κι έστεκε ακίνητο. Πολλές φορές τέντωνε το κεφάλι του περίεργο να ιδεί τι γίνεται πίσω από τη μάνα του. Τέλος, η γαϊδουρίτσα κατάφερε να βάλει μέσα το πουλαράκι, έκλεισε με το στήθος της την κουφάλα και με τα πίσω πόδια της έδινε κλοτσιές αδιάκοπα. Ο λύκος άφρισε από τη λύσσα του. Πολλές φορές κατόρθωσε να μπήξει τα δόντια του στ' αφύλαχτα πλευρά της γαϊδουρίτσας. Μα στο τέλος έπεσε κάτω από τις κλοτσιές της. Τα αίματα έτρεχαν από τα πλευρά της γαϊδουρίτσας· μα δεν έτρεχαν λιγότερα από το κεφάλι του λύκου. Η άμοιρη η μάνα προστάτευε και με το αίμα της το παιδί της**».⁷⁴ Ταυτόχρονα, στο ίδιο κείμενο παρουσιάζεται η στοργική σχέση των ανθρώπων απέναντι στα ζώα και η ανησυχία τους μήπως πάθουν κάτι. Το ακόλουθο χωρίο φωτίζει αυτή την άποψη « **Εμείς να μην αφήσουμε έξω την γαϊδουρίτσα μας, είπε η Σμαράγδα στον άντρα της τον χαλκιά, το Ζαφείρη, τον Τσιρίμπαση...Ποιος ξέρει αν κανένας λύκος δεν τη βρει αδύνατη και μας την φάει**»⁷⁵ Βέβαια, στο ίδιο διήγημα γίνεται έκδηλο το αξιολογικό «status» των ζώων, καθώς η μάνα γαϊδουρίτσα αντιμετωπίστηκε με σεβασμό από τους ανθρώπους, οι οποίοι την έθαψαν όπως της ταίριαζε: «**Τέτοια μάνα δεν πρέπει να την φάνε τα κοράκια και οι**

⁷² Ο.π., σ.σ. 101-102

⁷³ Καρκαβίτσας Α.,(1865). «Το μνήμα της μάνας» στο *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακώστας (επιμ.), (Αθήνα: εκδ. Ωκεανός, 1994, σ.σ. 155-162

⁷⁴ Ο.π., σ. 161

⁷⁵ Ο.π., σ. 155

*αλεπούδες. Λέω να την θάψουμε. Όλοι το δέχτηκαν, έσκαψαν έναν λάκκο και την έθαψαν εκεί».*⁷⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Καρκαβίτσας δεν παρουσιάζει στα έργα του τα ζώα πάντα με θετικό πρόσημο. Πολλές φορές ταυτίζει την παρουσία τους με δοξασίες και δεισιδαιμονίες, γεγονός που σχετίζεται με το ότι μεγάλωσε στην επαρχία και επηρεάστηκε από την λαϊκή παράδοση.⁷⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο του με τίτλο *«Κακοσημαδιά»*⁷⁸. Πρωταγωνιστικό ζώο σε αυτό διαδραματίζει μια κουκουβάγια, η οποία κάνει την εμφάνισή της πάνω σε ένα πλοίο, ενώ αυτό ταξιδεύει στη θάλασσα. Το πλήρωμα του πλοίου ερμηνεύει την παρουσία της ως κακό οιονό, ο οποίος θα επιφέρει ολέθριες συνέπειες στο ταξίδι τους: *«Φτου σε ξορκίζω με τον απήγανο, πειρασμέ. Τι θες, μωρέ, από μένα, άθεε!... Φεύγα από πάνω μου και μη με κολάζεις. Άσε με φαμελίτη άνθρωπο, να βγάλω το ψωμί μου».*⁷⁹ Παραθέτοντας μια κριτική ο Γρηγόριος Ξενόπουλος αναφορικά με το συγκεκριμένο διήγημα, φαίνεται ότι ασκεί δριμύτατη κριτική για την αρνητική στάση των ανθρώπων απέναντι στα ζώα, κυρίως όταν στηρίζονται σε γεγονότα που δεν ενέχουν το στοιχείο της λογικής. Συγκεκριμένα, αναφέρει τα εξής: *«βλεπει τις την αρμονικὴν και αβίαστον εκείνην σύζευξιν του φυσικού μετά του υπερφυσικού, του αληθοῦς μετά του φανταστικού, ὅπως μόνον εις μεγάλα τινά έργα...Ὅχι, το πουλί κείνο δεν είναι μια απλή κουκουβάγια, είναι σύμβολον. Ποτέ η ανθρωπίνη πρόληψις δν παρεστάθη επιβλητικωτέρα, τυρρανικωτέρα, ολοθριωτέρα, παρά εις τον μικρόκοσμον ολίγων τούτων θαλασσῶν των απομεμονωμένων επί του ευθραύστου ξύλου, μέσα εις την ζοφεράν ερημίαν του πόντου!...»*⁸⁰ Αντίστοιχα, σε άλλο διήγημά του Καρκαβίτσα με τίτλο *«Η κακή αδερφή»*⁸¹, γίνεται φανερή η αρνητική στάση και απαξίωση των ανθρώπων απέναντι στα ζώα, λόγω των θρύλων, τα οποία θεωρούν υποδεέστερά τους και κρίνουν ότι η λανθασμένη στάση των ανθρώπων απέναντι σε καταστάσεις τους επιφέρει τιμωρία (μεταμόρφωση σε ζώο) .⁸² Το ζώο δεν ενέχει καμιά ηθική αξία για τον άνθρωπο αλλά θεωρείται ευτελές και κατώτερης ποιότητας. Το συγκεκριμένο έργο εστιάζει στην

⁷⁶ Ο.π., σ.162

⁷⁷ Μπαλούμης Ε.Ι., (1986). *Ηθογραφικό Διήγημα. Κοινωνικοϊστορική προσέγγιση, Παπαδιαμάντης, Καρκαβίτσας, Πολυλάς, Αθήνα: Χ. Μπούρας, σ. 53*

⁷⁸ Καρκαβίτσας Α., (2022). « Η Κακοσημαδιά», στο <https://www.sarantakos.com/kibwtos/mazi/karkabitsas%20logia%20plwrhs/15-kakoshmadia.htm>

⁷⁹ Ο.π.

⁸⁰ Ξενόπουλος Γρ., (2002). «Το διήγημα και τα Λόγια της Πλώρης», *Επιλογή Κριτικών Κειμένων*, ανθολόγηση, εισαγωγή, επιμέλεια Γ. Φαρίνου -Μαλαματάρη, Αθήνα: Αφοί Βλάσση, σ. 151

⁸¹ Καρκαβίτσας Α., (2022). «Η κακή αδερφή», στο https://el.wikisource.org/wiki/%CE%97_%CE%BA%CE%B1%CE%BA%CE%AE_%CE%B1%CE%B4%CE%B5%CF%81%CF%86%CE%AE

⁸² Κατσαδώρας Γ.Κ., (2005). Η διάχυση του Αισώπειου μύθου στην Ευρώπη των Μέσων Χρόνων: Η περίπτωση του Odo of Cheriton, Αθήνα, σ. 49

ιστορία μιας κακιάς γυναίκας, που μεταμορφώνεται σε κίτσα εξαιτίας του άσχημου χαρακτήρα της: *«Η κακή αδερφή έγινε αμέσως πουλί. Μα όχι πουλί με χρυσά φτερά κι αργυρό σκουφούνι στο κεφάλι, δεν κελαηδάει γλυκά και πονετικά, που να μαραίνει τα δέντρα και τα λούλουδα. Έγινε όνομα και πράμα κίτσα μαύρο πουλί, όπως ήταν η ψυχή της. αλλάζει λογίων - λογίων φωνές και πάντα βρίσκεται στις ρεματιές κρυμμένη..»*.⁸³

Ακολουθως, ένας σημαντικός πεζογράφος του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα είναι ο Μιχαήλ Μητσάκης, ο οποίος μέσα από ζοφερές και σκληρές εικόνες, προβάλλει την ψυχοπαθολογική βαναυσότητα απέναντι στα ζώα από τον άνθρωπο. Διαθέτοντας ως πεζογράφος ιδιαίτερη ευαισθησία για τον κόσμο των ζώων, προσπαθεί να τονίσει την κακομεταχείριση των ζώων με τον πιο απάνθρωπο τρόπο και χωρίς συναισθηματισμούς. Χαρακτηριστικό διήγημα αποτελεί αυτό με τίτλο *«Θεάματα του Ψυρρή»*⁸⁴, το οποίο πραγματεύεται την ιστορία ενός σκύλου σε μια μεσοαστική συνοικία της Αθήνας, με ανθρώπους μεροκαματιάρηδες. Συγκεκριμένα, ο σκύλος είναι θανάσιμα πληγωμένος από τον χασάπη της γειτονιάς, όταν πήγε να τον δαγκώσει, έχει παντού στο σώμα του πληγές και περιφέρεται αιμόφυρτος. Οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν όλη την κατάσταση με γέλωτες και απάθεια απέναντι στο άμοιρο ζώο. Το παρατηρούν και σχολιάζουν τη δεινή του κατάσταση με ύφος περιπαιχτικό και περιέργεια, γεγονός που δείχνει ότι συμερίζονται την ανελέητη πράξη του χασάπη: *«Να ένα σκυλί σφάζανε και πάει πέρα. -Βρε το άτιμο... Ποιος το καμ' έτσι, ρε;...-Ο Μιχάλης ο χασάπης...Και καγχασμοί εκρήγνυντ' επί τη διηγήσει, σκώμματα και ερωτήσεις...βαδίζουν παραπλεύρως των, παρατηρούντες και εσχηματίσθη όμιλος»*.⁸⁵ Σε ένα άλλο σημείο παρουσιάζεται η ανάληψη στάση των κατοίκων, οι οποίοι περιμένουν με ανυπομονησία και λαχτάρα πόσο θα αντέξει το σκυλί και τότε θα πεθάνει, χωρίς να στέργουν για βοήθεια: *« -Ψόφησε, ρε, ψόφησε; Τώρα πια τα κακάρωσε! -Μωρέ, εφτάψυχο το κερατόπιστο! Τρεις ώρες έκανε να ξεψυχήσει!»*⁸⁶

Αντίστοιχα, σε ένα άλλο έργο του ίδιου συγγραφέα γίνεται ολοφάνερη η ανάληψη στάση του ανθρώπου απέναντι στα ζώα. Πρόκειται για το διήγημα με τίτλο *«Το γατί»*⁸⁷, η υπόθεση του οποίου αφορά την βάνουση και απερίσκεπτη συμπεριφορά τεσσάρων παιδιών απέναντι

⁸³ Καρκαβίτσας Α., (2022). «Η κακή αδερφή», στο https://el.wikisource.org/wiki/%CE%97_%CE%BA%CE%B1%CE%BA%CE%AE_%CE%B1%CE%B4%CE%B5%CF%81%CF%86%CE%AE

⁸⁴ Μητσάκης Μ.,(1890). «Θεάματα του Ψυρρή» στο *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακώστας (επιμ.), Αθήνα: εκδ. Ωκεανός, 1994, σ.σ. 200-211

⁸⁵ Ο.π., σ.205

⁸⁶ Ο.π., σ.211

⁸⁷ Μητσάκης Μ., (1890). «Το γατί» στο *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακώστας (επιμ.), Αθήνα: εκδ. Ωκεανός, 1994, σ.σ. 212-218

σε ένα ανυπεράσπιστο κάτασπρο γατάκι. Η περιγραφή των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του ζώου από τη μια και η σκληρότητα των νεαρών από την άλλη (οι οποίοι το βασανίζουν για παιχνίδι), υποδηλώνουν την ευνοϊκή διάθεση του συγγραφέα προς το άμοιρο ζώο και την αγανάκτησή του απέναντι στον άνθρωπο, που φέρεται κτηνωδώς. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο χωρίο: *«Εκείνο κάτασπρον γατάκι, τρυφερόν και καθαρότατον, με τη ρόδινη μυτίτσαν, πλανημένον ίσως απ' το σπίτι του, νεόβγαλτον, αμάθητον[...]πέτραν βαρειά, υψόθεν απελθούσα, γκοπ! Αντήχησε σφοδρώς επί της ράχης του, και την συνέτριψε σχεδόν. Μιαάουου! Έβαλε οίμωγή θλιβερότατην...άλλη πέτρα, δυο, τρεις επήρχοντο, η μια το επήρε εις το κεφάλι, το εξέγδαρε, δευτέρα του σακάτεψε το πόδι, εκατρακύλησεν η τρίτ' υπό το στήθος του, ενώ ρανίδες αίματος διέστιζον την λευκήν αυτού δοράν[...]σύρον τους δυο πόδας του αλγούντας, το αιμάσσον του αυτί, την ράχην του μισοσπασμένην, την ουρά του την τραυματισμένην».*⁸⁸ Παράλληλα, γίνεται έκδηλη μέσα στο κείμενο η γλευστική και περιπαικτική διάθεση των παιδιών απέναντι στο γατί, που αιμόφυρτο προσπαθεί να ξεφύγει από τα αδίστακτα παιχνίδια τους. Η αναλυτική περιγραφή και παρουσίαση από τον Μητσάκη των προσπαθειών του ζώου να σωθεί, κερδίζουν την συμπάθεια του αναγνώστη προς αυτό και τον κάνουν να αναρωτιέται πόσο ανόητα συμπεριφέρεται ο άνθρωπος, προσπαθώντας να παραστήσει τον εαυτό του ανώτερο και αρχηγικό σε πλάσματα που είναι αδύναμα, θεωρώντας τα κτήμα του και τα οποία ποτέ δεν θα ωθούνταν σε τέτοιες ακαταλόγιστες πράξεις. Πολλές φορές, ο άνθρωπος γίνεται χειρότερος από ένα θηρίο που στερείται λογικής, φτάνοντας στα άκρα και μη αναλογιζόμενος τις οδυνηρές συνέπειες των πράξεων του. Το χωρίο που ακολουθεί δίνει με λεπτομέρεια τα βάσανα του ζώου, εξαιτίας των οποίων οδηγείται στον θάνατο και βάσει αυτού, ο συγγραφέας αφορμάται για να καταδικάζει κάθε κτηνώδια, που υφίσταται σε βάρος των ζώων, τόσο από αυτούς που την διαπράττουν όσο κι από αυτούς που την ενισχύουν με την απαθή στάση τους (ηθικοί συνεργοί): *«Στάσου μπρε! Έκαμε ειρωνικώς ο έταιρος των μαγκοπαίδων...εκάγχασεν η μαγκαριά προς το θέαμα, παταγωδώς, ενώ ο ήρως το εκράτει πάντοτε, σφικτά και το ετίνασσε, ως δια να ξεριζώσει την ουρά του.[...]και εν τω μέσω των γελώτων, αφού το ετίναξε ο νεανίσκος και διασκέδασε, του έδωκε μια και το εξεσφενδόνισε προς τ'ανω, και το άφηκε να καταπέσει.[...]διαρκώς κλαιόμενον και πάσχον και αδίκως προσπαθούν να μεταστρέψει και τους τσουγκρανίσει με τ' αδύνατα νυχάκια του ή τους δαγκώσει και έτρεμαν τα μέλη κι η πνοή εκόπτοτο και η καρδιά του εβρόντα...[...]οι περίοικοι ή στεκόμενοι πλησίον εις αυτάς, γυναίκες και νεανίδες και νέοι, συνδιαλεγόμενοι, και βλέποντες, δεν ελκύει ιδιαίτεραν προσοχήν, εκτός αν χαμογελούν τινές ολίγον μόνον δι' αυτό. Και οι διαβάται σχεδόν ούτε βλέμμα ρίπτουν,*

⁸⁸ Ο.π., σ.σ.213-214

απαθείς και αδιάφοροι.[...]Και τα γαλανά ματάκια του, συνηντήθησαν ούτω προς τας τελευταίας ακτίνας του δύνοντος ηλίου, ... ωσαν το επιθανάτιον μικρόν ζώον...έμελλε και αυτό να αποθάνει...»⁸⁹

Στο ίδιο μοτίβο κινείται και το έργο του Μητσάκη με τίτλο «*Αρκούδα*»⁹⁰, στο οποίο παρουσιάζεται ως πρωταγωνίστρια μια αρκούδα εξαντλημένη, φοβισμένη και αντικείμενο εκμετάλλευσης του αφεντικού της, ο οποίος την δέρνει και την κακομεταχειρίζεται, με σκοπό τον πλουτισμό του. Προσπαθεί να της μάθει κόλπα και χορούς για να προσελκύσει τον κόσμο, να παρακολουθήσει τα θεάματα και να ευχαριστηθεί. Συγκεκριμένα, στο παρακάτω χωρίο γίνεται φανερή η εξαθλίωση του ζώου και η απουσία ευζωίας του: **«Και η αρκούδα, κατάμαυρη αρκούδα, νέα ακόμη, λίγο μεγαλύτερ' από μανδρόσκυλον, αλλά κακουχημένη, ρυπαρά, ως κουρασμένη από αθλίαν ζωήν, με μαδημένον εις πολλά μέρη το δέρμα της, με τσιμπλιασμένους οφθαλμούς, και ψωριασμένη, ορθία επί των πισινών ποδών της, παίρνει πειθήνιος το ξύλον από των χειρών του βλάχου, το περνά, μακρόν, φθάνον ως κάτω, εις την γην, αναμέσον εις τους δύο της ώμους, το κρατεί κατά τον τρόπον τούτον, και στηρίζετ' επ' αυτού, ανακλίνουσα και κάπως πλαγιάζουσα το σώμα, ως ν' αποβλέπη δήθεν προς το βόσκον, πέραν, ποιμνιον.»** Επίσης, η βάνουση αντιμετώπιση του ζώου ως αντικείμενο και πειθήνιο όργανο στις ορέξεις και επιθυμίες του ανθρώπου είναι έκδηλη στο απόσπασμα: **«αφού το εκατάντησε των φαύλων επιθυμιών του, όργανον τυφλόν, μέσον ασυνείδητον, χωρίς υπερηφανείαν, χωρίς θέλησιν, θα το επήρε από το χαλινάρι και το σέρνει τώρα δούλον, στην σκλαβιάν ανατραφέν, το γεννμένο να πλανάται αδέσμευτον, ελεύθερον ανά των ράχεων τα ύψη, εις ρεματιές και εις χαράδρας κι εις δρυμούς ακολουθούν αυτόν ανά τ' ακάθαρτα σοκάκια των πόλεων, ανά τας συνοικίας των χωρίων....**Κι ελεεινόν, ταπεινωμένον, δειμαλέον, άτονον υπείκον εις τους ραβδισμούς, εις τας στερήσεις και εις την συνήθειαν, αυτό, γυρίζει μετ' αυτού, χορεύει, υποκρίνεται, χειροφιλεί, δέρεται, γρουλλίζει...**»** Χαρακτηριστικό παράδειγμα έλλειψης συναισθημάτων για την τύχη της αρκούδας αλλά και η εκτόξευση απειλών σε ένα ανυπεράσπιστο πλάσμα, φαίνεται έντονα στο χωρίο: **«Χόρευε καλά, ταλαίπωρη αρκούδα, χόρευε καλά, δια να μη φάγη λακτισμούς ο πισινός σου! Χόρευε γρήγορα και χόρευε θερμά, δια να μη σου αργάσουν το τομάρι οι ξυλιές! Χόρευε τεχνικά και χόρευ' εύθυμα, διότι το βράδυ, μέσα εις την πνιγηράν σας τρύπαν, όπου άγγεται το στήθος σου, δεν θα βρεθή ούτε καν ένα κόκαλον να γλείψης! Χόρευε**

⁸⁹ Ο.π., σ.σ. 214-218

⁹⁰ Μητσάκης Μ., (2022). «Η Αρκούδα», στο *Κείμενα Λογοτεχνίας (Β' Γενικού Λυκείου)*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, στο http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2702/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-B-Lykeiou.html-empl/index_a_07_01.html

*ποικιλότητα, διότι θα δεθής σκληρότερα, και ισχυρότερα θα σφίξει ο κημός την μύτην σου!».*⁹¹

Επιπρόσθετα, η παρουσία του Ξενόπουλου στην πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα είναι χαρακτηριστική και οι αναφορές του σε ζώα στα έργα του έκδηλες. Ο συγκεκριμένος λογοτέχνης προσπαθεί μέσα από τα αφηγήματά του να τονίσει τη σχέση των ανθρώπων με τα ζώα, την προστασία και φροντίδα που δέχονται τα ίδια από αυτούς και τα ευτράπελα που συμβαίνουν κάτω από διάφορες συγκυρίες. Ένα τέτοιο διήγημα είναι *«Η γάτα του παπά»*⁹². Η υπόθεση του έργου αφορά έναν ιερέα τον παπά-Ζήσιμο, που είναι ήρεμος, καλοσυνάτος και φιλόζωος. Αγαπά όλα τα ζώα και δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε μια γάτα, η οποία βρίσκει καταφύγιο στην εκκλησία του, παρέχοντάς της τροφή και στρωσίδια. Την περιποιείται, τη θωπεύει, είναι στοργικός μαζί της, την καμαρώνει και έχει για αυτόν ξεχωριστή θέση στην καρδιά του, καθώς την εξισώνει με παιδί του, που περνά ευχάριστα μαζί της παίζοντας. Τα γνωρίσματα αυτά φανερώνονται τόσο από τα λόγια του όσο κι από τη συμπεριφορά του: *«Καλώς τη!...Τα τελευταία λόγια, με πολύ χαϊδευτική φωνή, ήταν για μια μαύρη γατούλα με μπαλώματα άσπρα...Άρχισε να τη χαϊδεύει με τα'αχνοκίτρινα γεροντικά χέρια, γελαστός και τρυφερός, ενώ η όμορφη γατούλα έτριζε δυνατά από ευχαρίστηση και κουτουλούσε παιχνιδιάρικα με τ' ολόμαυρο κεφάλι της, ζωηρή, σαν κατσικάκι...Φαινότανε πολύ ευτυχισμένος για τα δείγματα αυτά της αγάπης ο παπά-Ζήσιμος, που την ενόμιζε ξεχωριστή»*.⁹³ Μάλιστα, ο παπάς προσπαθεί με κάθε τρόπο να προστατεύσει τη γάτα του από την παπαδιά, η οποία δεν τη συμπαθεί καθόλου, γιατί κάνει ζημιές. Ο ιερέας, όμως, προσπαθεί να δικαιολογήσει το ζώο, γεγονός που καταδεικνύει την ευαισθησία του, την αγάπη του για αυτό το πλάσμα αλλά και την αντίληψη ότι τα ζώα συμπεριφέρονται πολλές φορές σαν τους ανθρώπους, που στερούνται λογικής. Επομένως, παραλληλίζει τις συμπεριφορές των ζώων με αυτές των ανθρώπων, τονίζοντας την ευελιξία και την πονηριά τους όταν οι περιστάσεις το απαιτούν. Ενδεικτικά χωρία που τεκμηριώνουν αυτή την άποψη είναι τα εξής: *«Δεν έπρεπε να επιτρέψει στην παπαδιά να βασανίσει άδικα το ζώο. Γιατί κι ο Διάβολος αν το έκανε όργανό του, τι έφταιγε το κακόμοιρο; Όχι, δε θα το 'δινε του Χρήστου να το πετάξει στη θάλασσα. Θα το 'δινε του Γερόλυμου, του φίλου του, να το κρατήσει στο μαγαζί. — Και πάλι αργότερα, αφού «πήρε καιρό» κι άρχισε να ντύνεται τ' άμφιά του για τη λειτουργία, με τη βοήθεια του μικρού Νιόνιου, ακόμη μαλακότερη σκέψη του ήλθε:*

⁹¹ Ο.π.

⁹² Ξενόπουλος Γρ., (1867). «Η γάτα του παπά» στο *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακώστας (επιμ.), Αθήνα: εκδ. Ωκεανός, 1994, σ.σ. 275-289

⁹³ Ο.π., σ.276

θα κρατούσε τη γάτα και θα πρόσεχε μόνο κάθε βράδυ να κλείνει καλά και τις τρεις θύρες του Ιερού...Σ'όλο αυτό το διάστημα, η Ψιψίνα εξακολουθούσε να είναι κρυμμένη...Μα ήταν πολύ πονηρή[...] Έτσι ο παπά-Ζήσιμος κατόρθωσε να προφυλάξει τη γάτα του από το θυμό της παπαδιάς, ώσπου πέρασαν οι πρώτες επικίνδυνες ώρες. Ύστερα ξανανέβηκε κρυφά στη σοφίτα, για να της ρίξει λίγο φαΐ, και προσπάθησε να μερέψει τη συμβία του με λόγια.[...] Πόσοι κι από μας τους ανθρώπους δε μαγαρίζουν τα Άγια και δε βεβηλώνουν τα Ιερά κάθε μέρα, χωρίς να 'χουν περισσότερη συναίσθηση από τη γάτα μου! Είδα εγώ τέτοιους στη ζωή μου!...»⁹⁴

Τέλος, ένας πεζογράφος που έχει περιλάβει στα έργα του ζώα και πουλιά είναι ο Εμμανουήλ Ροΐδης. Ο συγκεκριμένος συγγραφέας με αφορμή τη διασκευή ενός παλιού λαϊκού παραμυθιού από την περιοχή της Νοτίου Ιταλίας, έγραψε το έργο του «*Η Μηλιά*». Σύμφωνα με την υπόθεση, η πρωταγωνίστρια είναι ένα νεαρό κορίτσι, που πήρε το όνομα Μηλιά, επειδή ένα ανοιξιάτικο πρωινό την βρήκαν να κάθεται κάτω από ένα δέντρο, φορτωμένο με μήλα. Η δεκαεφτάχρονη νεαρή γνωρίζει την γλώσσα των πουλιών και συνδιαλέγεται μαζί τους. Έχει αρμονική σχέση μαζί τους κι εκείνα, επειδή την αγαπούν, θέτουν ως στόχο να συνδράμουν στην προσπάθεια παντρείας της με τον αγαπημένο της βασιλιά. Επιθυμούν όλα μαζί να ανταποδώσουν τις ευεργεσίες της Μηλιάς όλο αυτό το διάστημα της συμβίωσής τους, από τότε που έφυγε από τους ανθρώπους, που την φιλοξενούσαν (για να μην τους επιβαρύνει) και περιπλανήθηκε για να βρει την τύχη της.⁹⁵ Η αγάπη όλων προς τη Μηλιά εκφράζεται έντονα στο ακόλουθο χωρίο: «*όχι μόνον οι άνθρωποι και τα σπιτικά ζώα, αλλά και αυτά τα πουλιά του δάσους την αγαπούσαν. Όταν την έβλεπαν να περνά, κατέβαιναν από τα δέντρα και την ακολουθούσαν σαν σκυλάκια για να τους δώσει το μισό ψωμί της*».⁹⁶ Στο συγκεκριμένο διήγημα υπάρχει διάχυτος ανθρωπομορφισμός, καθώς τα ζώα παρουσιάζονται με ανθρώπινα χαρακτηριστικά, γεγονός που αποδεικνύει από την μια πλευρά, ότι ο πεζογράφος αναγνωρίζει την αξία των έμβιων όντων και τα αντιμετωπίζει με σεβασμό αλλά και από την άλλη υποστηρίζει ότι διαθέτουν νου και περίσκεψη, καθώς οργανώνουν σχέδιο για να παντρέψουν το κορίτσι με τον χήρο βασιλιά. Επειδή, το διήγημα αποτελεί παραμύθι, έχει επιδράσεις από τη λαϊκή παράδοση,

⁹⁴ Ο.π., σ.σ.287-289

⁹⁵ Περπατάρη Ν.Δ., (2013). «Μεταπλάσεις κειμένων λαϊκής λογοτεχνίας σε έντεχνο λόγο», στο *Λαϊκός Πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση -πεζογραφία -θέατρο)*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Αθήνα, 8 με 13 Δεκεμβρίου 2010), τ. Β. Ακαδημία Αθηνών: Αθήνα, σ.σ. 286 - 287

⁹⁶ Ροΐδης Εμ., (1978). «Η Μηλιά», στο Άπαντα, τ. Ε., φιλολογική επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Αθήνα: Ερμής, σ. 109

στην οποία τονίζονται οι άρρηκτοι συμβολικοί δεσμοί του ανθρώπου με το φυσικό στοιχείο και ιδιαίτερα με την πανίδα (ζώα-πτηνά).⁹⁷

Βέβαια, το στοιχείο του ανθρωπομορφισμού, συνυφασμένο με τη λαϊκή παράδοση, είναι έκδηλο και στο έργο του πεζογράφου «Φλογέρα»⁹⁸. Η υπόθεση αφορά ένα γέρο άνθρωπο της υπαίθρου, ο οποίος βρίσκεται στη μεγαλούπολη (Αθήνα) παίζοντας φλογέρα και τραγουδώντας. Το τραγούδι που ερμηνεύει είναι ένα δημοτικό τραγούδι, που οι στίχοι του μιλούν για μια ελαφίνα, η οποία εκφράζει το παράπονό της στον Ήλιο για την απώλεια του παιδιού της.⁹⁹ Η ελαφίνα παρομοιάζεται ως προς τη συμπεριφορά, τα συναισθήματα, τις κινήσεις και τις σκέψεις της σαν τον άνθρωπο και συγκεκριμένα σαν μια χαροκαμένη μάνα που θρηνεί για το παιδί της. Χαρακτηριστικό είναι το χωρίο που περιγράφεται η θλίψη της ελαφίνας και η απορία του Ήλιου για την στάση της: «*μια ελαφίνα μόνη, δεν ακολουθεί τας λοιπάς, δεν συμπορεύεται, δεν επιζητεί την βοσκήν, και μακράν της θορυβώδους αγέλης, ταπεινή, θλιμμένη, φεύγει του ηλίου την λάμπιν, διώκει την μοναξιάν[.] αλλά ο Ήλιος της λέει: Γ'είσαι, λαφίνα, ταπεινή, δεν πας κοντά με τ' άλλα... θολόνεις και το πίνεις;*».¹⁰⁰ Μέσα από το διήγημα, λοιπόν, τονίζεται η αξία της μητρικής αγάπης που είναι ίδια και αναλλοίωτη τόσο στο ανθρώπινο όσο και στο ζωϊκό βασίλειο.

Παράλληλα, ο Ροΐδης σε αρκετά έργα του παρουσιάζει τα ζώα να έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο και να λειτουργούν με αντίστοιχες συμπεριφορές και συναισθήματα όπως οι άνθρωποι, όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με διάφορες συγκυρίες. Ένα σύντομο διήγημα είναι αυτό με τον τίτλο «*Κυνομομαχία*»¹⁰¹ και το οποίο αναφέρεται σε μια μάχη μεταξύ σκυλιών και ποντικών για το πτώμα ενός αλόγου, όταν βρέθηκαν ως επισκέπτες στη Γένοβα του 19^{ου} αιώνα. Το παρακάτω απόσπασμα τονίζει την προσπάθεια των ζώων για διεκδίκηση της επιβίωσης τους, στοιχείο που συναντά κανείς και στους ανθρώπους, οι οποίοι διακατέχονται από ανταγωνιστικές σχέσεις και οδηγούνται σε ακραίες πράξεις για το προσωπικό τους όφελος :

⁹⁷ Παλαμάς Κ., (1972). «Εμμανουήλ Ροΐδης», στο *Άπαντα, τα πρώτα κριτικά*, τ. Β', Αθήνα: Μπίρης, σ. 110

⁹⁸ Μητσάκης Μ., (2006). «Η Φλογέρα», στο *Αφηγήματα και Ταξιδιωτικές Εντυπώσεις*, τ. Α', φιλολογική επιμέλεια Μανόλης Γ. Σέρνης, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Ακαδημία Αθηνών, σ.σ. 321-328

⁹⁹ Fauriel Cl., (2000). «Το Ελάφι και ο Ήλιος», στο *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*, τ. Α', εκδοτική επιμέλεια και μετάφραση Αλέξης Πολίτης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. σ. 241 - 242

¹⁰⁰ Μητσάκης Μ., (2006). «Η Φλογέρα», στο *Αφηγήματα και Ταξιδιωτικές Εντυπώσεις*, τ. Α', φιλολογική επιμέλεια Μανόλης Γ. Σέρνης, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Ακαδημία Αθηνών, σ. 324

¹⁰¹ Ροΐδης Εμ., (2022). «Κυνομομαχία», στο <https://el.wikisource.org/wiki/%CE%9A%CF%85%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CF%85%CE%BF%CE%BC%CE%B1%CF%87%CE%AF%CE%B1>

«Οἱ ποντικοὶ συνελθόντες ἐκ τῆς ἐκπλήξεως ἤρχιζον ἤδη ν' ἀμύνονται κρατερῶς, ἀναρριχώμενοι καὶ προσηλούμενοι ὡς βδέλλαι ἐπὶ τῶν νώτων τῶν μολοσσῶν, οἷτινες ἐξηκολούθουν μὲν νὰ σπαράττωσι τοὺς περὶ αὐτούς, ἀλλὰ μάτην ἠγωνίζοντο ν' ἀποτινάξωσι τοὺς ἐπικαθημένους. Ὀλόκληρον τὸ σῶμά τινων ἐκ τῶν σκύλλων ἐκαλύπτετο ὑπὸ ποντικῶν ὡς πρὸ μικροῦ ὁ νεκρὸς τοῦ ἵππου, καὶ ἄδηλος ἀπέβαινε ἡ ἔκβασις τῆς μάχης».¹⁰²

Ας μην παραλειφθεῖ ὅτι ὁ πεζογράφος παρουσιάζει με ἔντονη συμπάθεια καὶ ευαισθησία μέσα ἀπὸ τὸ διήγημά του «*Ἡ Ἱστορία ἐνός σκύλου*»¹⁰³, τὴν περίπτωση ἐνός σκύλου στὴ Σύρο με τὸ ὄνομα Πλούτων, που ἀνῆκε στὸ γιο ἐνός ντόπιου Ἰταλοῦ καλλιτέχνη τοῦ δρόμου. Μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο περιγράφεται ἡ ἀφοσίωση τοῦ σκύλου στὸ αφεντικό του, ἡ στενὴ σχέση τους καὶ τὰ συναισθήματα τοῦ ζώου γιὰ αὐτό, ἀκόμα καὶ μετὰ τὸν θάνατό του, γεγονός που το προβάλλει σαν ὄν με ἀνθρώπινες ιδιότητες καὶ ἀνησυχίες-αισθήματα.

Συγκεκριμένα, στα ἀκόλουθα χωρία τεκμηριώνεται ἡ παραπάνω ἀποψη: «εἶχον σπάσει κατὰ τὴν πτώσιν καὶ ἀμφοτέρα τὰ ὀστά τῆς κνύμης τοῦ δυστυχούς σχοινοβάτου, τὸν ὁποῖον θέσαντες οἱ προσδραμόντες κλητήρες ἐντός φορείου μετεκόμισαν εἰς τὸ νοσοκομεῖον, ἀκολουθούμενον ὑπὸ τοῦ ὀδυρομένου Κάρλου καὶ **τοῦ Πλούτωνος**, τοῦ ὁποῖου δὲν ἐφαίετο μικροτέρα **ἡ ἀφωνος λύπη**[...] Ὁ σχοινοβάτης περιβαλὼν δια τοῦ βραχίονος τὴν οὐλότριχα κεφαλὴν τοῦ πιστοῦ συντρόφου του, ἐστήριζεν αὐτὴν εἰς τὴν ἰδικήν του,[...] Οἱ ἐκ τῆς οἰζύτητος τοῦ πόνου στεναγμοῦ τοῦ ἀκρωτηριαζομένου **ἠρέθιζον τὸν Πλούτωνα, μὴ δυνάμενον νὰ μαντεύσῃ δια τίνα λόγον ἐβασάνιζαν τὸν αὐθέντην τοῦ τόσον σκληρῶς**. Ὅτε δὲ κατὰ τὸ τέλος τῆς ἐγχειρήσεως ἐλιποθύμισεν οὗτος ἐκ τῆς ἀφθόνου τοῦ αἵματος ροῆς, **ἀπομείνας ὁ σκύλος ἐλεύθερος ὥρμησε νὰ τὸν ἐκδικήσῃ, δαγκάνων τὸν γυμνὸν βραχίονα του**[...] Ἡ θέα τοῦ καλοῦ ἐκείνου ζώου, **ἀσθμαίνοντος ἐκ τοῦ μακροῦ δρόμου**, τοῦ σεῖοντος τὴν οὐρὰν καὶ μὲ ἀνθρώπινον βλέμμα ἰκετεύοντος νὰ τοῦ ἀνοιχθῇ ἡ θύρα τῆς αἰθούσης, ὅπου ὑπέθετεν **ἀκόμη εὐρισκόμενον τὸν αὐθέντην του**»¹⁰⁴. Ὁ Ροῖδης ἐπιθυμώντας νὰ τονίσῃ τὴν ἐκμετάλλευση ἀνυπεράσπιστων πλασμάτων, ἐπισημαίνει καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ζώου (ὡς πειραματόζωου) ἀπὸ ἕνα φοιτητὴ ἐιδικευμένο χειρουργό τοῦ νοσοκομεῖου τοῦ νησιού, που ἔφτασε σὲ σημεῖο, χωρὶς ἐνδοιασμούς, νὰ θέλῃ νὰ τὸ θανατώσῃ γιὰ τοὺς ἰδιοτελεῖς σκοποὺς του ἀλλὰ καὶ τὴν ἀποτρόπαιη στάση τῶν παιδιῶν που λιθοβολοῦν τὸν σκύλο ἀνελέητα καὶ βάνουσα: «*Συλλαβὼν τὸν ἀνύποπτον Πλούτωνα καὶ δέσας αὐτὸν ἐπὶ τῆς*

¹⁰² Ο.π.

¹⁰³ Ροῖδης Εμ., (1836-1904). «Ἱστορία ἐνός σκύλου» στὸ *Ἀνθρώποι καὶ Ζῶα στὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακώστας (ἐπιμ.), Αθήνα: ἐκδ. Ὠκεανίς, 1994, σ.σ. 319-330

¹⁰⁴ Ο.π., σ.σ. 325-328

ανατομικής τραπέζης, ήρχισε να κρεουργή τας σάρκας του ανηλεώς.[...] **Η** ελεεινή εν τούτοις και αλλόκοτος όψις του τυλιγμένου εις αιμοβαφή πανία εκείνου σκύλου...εξήγειρε την ασυνείδητον παιδικήν ωμότητα των αγυιοπαίδων, οίτινες έτρεχον κατόπιν αυτού κραυγάζοντες και λιθοβολούντες»¹⁰⁵

¹⁰⁵ Ο.π., σ.σ. 328-329

2.3 Η προσωπικότητα και το έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (1851 – 1911) θεωρείται μια από τις σημαντικότερες αν όχι μια από τις κορυφαίες φυσιογνωμίες στο χώρο της ελληνικής Λογοτεχνίας του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Γεννήθηκε στο νησί της Σκιάθου, το οποίο βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του Αιγαίου και το οποίο αποτέλεσε πηγή έμπνευσής του για τα περισσότερα διηγήματά του, μιας και κατείχε εξέχουσα θέση στην καρδιά του. Ο πατέρας του ήταν ιερέας και το πλήρες όνομα του ήταν Αδαμάντιος Εμμανουήλ Μοσκοβάκης, όπως γίνεται φανερό στη ληξιαρχική πράξης θανάτου του.¹⁰⁶ Η μητέρα του ονομαζόταν Αγγελική Εμμανουήλ και είχε άλλα έξι αδέρφια. Όντας νεαρός ο Παπαδιαμάντης μετακόμισε στην Αθήνα για να ολοκληρώσει τις σπουδές του στο Λύκειο, και γράφτηκε να φοιτήσει στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά δεν ολοκλήρωσε ποτέ τις σπουδές του, καθώς αντιμετώπιζε οικονομικές δυσχέρειες και αδυνατούσε να καλύψει τις βιοποριστικές του ανάγκες, χωρίς να εργαστεί.¹⁰⁷

Μετά το ταξίδι του στην Αθήνα επέστρεψε στη γενέτειρά του, όπου παρέμεινε εκεί μέχρι το τέλος της ζωής του. Η συγγραφή ήταν για αυτόν μεράκι και έγραφε σε όλη την ενήλικη ζωή του, από δημοσιογραφικά κείμενα και διηγήματα μέχρι πολλά μυθιστορήματα που είχαν δημιουργηθεί σε σειρά. Από κάποιο σημείο και μετά είχε καταστεί δημοφιλής και οι εφημερίδες και τα περιοδικά συναγωνίζονταν για τα γραπτά του, προσφέροντάς του παχυλές αμοιβές. Ο Παπαδιαμάντης, όμως, δεν νοιαζόταν για τα χρήματα και συχνά ζητούσε χαμηλότερες αμοιβές, όταν θεωρούσε ότι του προσφέρονταν υψηλότερες από αυτές που άξιζαν τα έργα του. Επιπλέον, ξόδευε τα χρήματά του απρόσεκτα, χωρίς να αποταμιεύει και δεν φρόντιζε το ρουχισμό και την εμφάνισή του. Δεν παντρεύτηκε ποτέ και ήταν γνωστός ως ερημίτης, του οποίου η μοναδική και αληθινή του φροντίδα ήταν η παρατήρηση και η συγγραφή σχετικά με τη ζωή των φτωχών-απλοϊκών ανθρώπων της καθημερινότητας του χωριού και της υπαίθρου, ενώ ταυτόχρονα ο ίδιος σε όλη του τη ζωή ήταν άμεσα επηρεασμένος και από στοιχεία της λατρευτικής ζωής της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίος ο χαρακτηρισμός του ως «κοσμοκαλόγερος», δηλαδή μοναχός που ζει μέσα στον κόσμο. Το τέλος της ζωής του τον βρήκε στην πατρίδα του, στην ηλικία των 59 ετών, στις 3 Ιανουαρίου του 1911, όταν νόσησε από πνευμονία.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Φραγκούλας Ι.Ν., (2002). *Ανεξερεύνητες πτυχές της ζωής του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, Αθήνα: Ιωλκός, σ.σ. 13-14

¹⁰⁷ Δημητρακόπουλος Φ., (2002). *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης 2001: 150 χρόνια από τη γέννησή του*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, σ. 6

¹⁰⁸ Guy S., (2001). *Εωσφόρος κι Άβυσσος: ο προσωπικός μύθος του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα: Άγρας, σ. 37

Ο απλός και λιτός τρόπος ζωής του γίνεται έντονα φανερός και μέσα από τα διάφορα διηγήματά του. Είναι χαρακτηριστικό επίσης, ότι και τα παιδικά του βιώματα από το νησί της Σκιάθου, το οποίο κατονομάζεται στις υποθέσεις διαφόρων διηγημάτων του, επρόκειτο να επηρεάσουν τη γραφή και τον τρόπο σκέψης-αντίληψης διαφόρων καταστάσεων. Για αυτό το λόγο μέσα στα έργα του παρουσιάζει κοινωνικά περιβάλλοντα και σκιαγραφεί τύπους ανθρώπων που αποτυπώνουν την ελληνική επαρχία του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου αιώνα.¹⁰⁹

Παράδειγμα της βαθιάς και δίκαιης αίσθησης του Παπαδιαμάντη για την ανθρωπότητα μπορεί να αντλήσει κανείς στο διήγημά του με τον τίτλο «*Η Φόνισσα*»¹¹⁰, το οποίο καθρεφτίζει το χαρακτήρα και το βαθύτερο ιδεολογικό πλαίσιο των έργων του Παπαδιαμάντη, και για αυτό χρειάζεται να γίνει σύντομη αναφορά στην υπόθεση και στον κεντρικό χαρακτήρα του διηγήματος. Η «*Φόνισσα*», έχει ως κεντρικό πρόσωπο τη Φραγκογιαννού, που είναι μια ηλικιωμένη γυναίκα στη Σκιάθο, που λυπάται τις φτωχές οικογένειες που έχουν κόρες, εξαιτίας της χαμηλής κοινωνικοοικονομικής τους θέσης, μια και τα κορίτσια τέτοιων οικογενειών αδυνατούσαν να εργαστούν πριν από το γάμο και δεν μπορούσαν να παντρευτούν αν δεν πρόσφεραν την προσυμφωνημένη και για τα δεδομένα της κοινωνίας καθιερωμένη προίκα. Ως εκ τούτου, αποτελούσαν επαχθές φορτίο και μαρτύριο για τις οικογένειές τους.¹¹¹ Η ηρωίδα όντας βασανισμένη από τη ζωή λόγω της θέσης της γυναίκας, καθώς όσο ήταν λεύτερη υπηρετούσε τους γονείς της και όταν παντρεύτηκε έγινε δούλα του άντρα της και των παιδιών της, θεωρεί ότι τα κορίτσια προσφέρουν μόνο βάσανα.¹¹² Γι' αυτό, πρώτα διαπράττει το φόνο της εγγονής της και μετά από αυτή την πράξη, θέτει ως στόχο να «*σώσει*» νεαρά κορίτσια από την άτυχη μοίρα που η κοινωνία έχει δημιουργήσει για αυτά, σκοτώνοντάς τα. Η διάπραξη των εγκλημάτων της Χαδούλας είναι ανιδιοτελής και υποκινείται από ηθική συνέπεια και αυτοθυσία.¹¹³ Σκοτώνει διαδοχικά τρία νεαρά κορίτσια ρίχνοντάς τα σε πηγάδια και κατόπιν προσποιείται ότι προσπαθεί να τα σώσει, προβάλλοντας ως πρόφαση παρουσία της σε εκείνο το σημείο.

¹⁰⁹ Πολίτου - Μαρμαρινού Ελ., *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: ποιητής με τον πεζό λόγο*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2013, σελ. 24

¹¹⁰ Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «*Η Φόνισσα*», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ' τόμος, Κεφάλαια Α- ΙΖ, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 417-520 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/312-fonissa-1903>

¹¹¹ Πούλος Κ., (2004). *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: στιγμές από τη ζωή του*, Αθήνα: Παπαδόπουλος, σ. 16

¹¹² Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «*Η Φόνισσα*», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ' τόμος, Κεφάλαιο Α, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.417 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/312-fonissa-1903>

¹¹³ Ζουμπουλάκης Σ., (2001). «*Μια ηθική ανάγνωση της Φόνισσας*», στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*. Αθήνα 1-5 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα: Δόμος, σ. 162 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/meletes/praktika-synedrion>

Βέβαια, ενώ τα περιστατικά θανάτων πληθαίνουν και οι συμπτώσεις συνεχίζουν να συσσωρεύονται, η ίδια η ηρωίδα δικαιολογεί τις ενέργειες, χωρίς να διαθέτει τύψεις ή να αντιλαμβάνεται το μέγεθος των πράξεών της, καταλήγοντας σταδιακά να διολισθαίνει σε μια προσωπική ψυχοπνευματική δοκιμασία.¹¹⁴ Οι υποψίες της χωροφυλακής την οδηγούν σε μια κρυψώνα στην ερημιά. Στην προσπάθεια της να γλιτώσει από την αστυνομία, πνίγεται στη θάλασσα. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης μέσα στο έργο του, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και το θρησκευτικό υπόβαθρο της σκέψης του αλλά και την ενσυναίσθηση για αυτό το πρόσωπο, η Φραγκογιαννού βρίσκει «τον θάνατο στα μισά του δρόμου μεταξύ θείας και ανθρώπινης δικαιοσύνης».¹¹⁵ Πρόκειται, λοιπόν για μια ηρωίδα, η οποία αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της κοινωνίας και των γυναικών στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα.¹¹⁶

Γίνεται σαφές με αφορμή τη συγκεκριμένη ηρωίδα του Παπαδιαμάντη, πως τα διηγήματά του, προσεγγίζουν ένα είδος δυστυχίας και πανανθρώπινου πόνου, σε συνδυασμό με την προσπάθεια ψυχογράφησης των διαφόρων χαρακτήρων. Βέβαια, σε πολλές περιπτώσεις, ο διηγηματογράφος επισημαίνει πράξεις και αποτελέσματα που μπορεί να είναι συχνά καταστροφικά για τον περίγυρο, επιδιώκοντας μέσα από την οπτική γωνία του ψυχολόγου, να ανιχνεύσει τους βαθύτερους λόγους διάπραξης τέτοιων ενεργειών.¹¹⁷ Πέρα από αυτό, ας μην παραλειφθεί ότι τα έργα του Παπαδιαμάντη σχετίζονται άμεσα με το θρησκευτικό στοιχείο, καθώς ο ίδιος ήταν βαθιά θρησκευόμενος και έδειχνε την αγάπη του σε όλα τα πλάσματα του κόσμου ανθρώπινα και μη ανθρώπινα.¹¹⁸ Συνεπώς, σε όλο το συγγραφικό του έργο διαφαίνεται ένας πνευματικός και λυτρωτικός χαρακτήρας, καθώς αντιμετωπίζει τα πρόσωπα και τους χαρακτήρες με ευλάβεια, ειλικρινή σεβασμό και ανθρωπιστική διάθεση.¹¹⁹

Πέρα από την ηθογραφία, τη ψυχογραφία και τη θρησκευτική διάθεση, ο Παπαδιαμάντης προσπαθεί στα έργα του να αποτυπώσει με αυθεντικό τρόπο και το στοιχείο του Ρεαλισμού. Πρόκειται όμως για ένα είδος Ρεαλισμού, που αποδίδει την πραγματικότητα, μέσα από την

¹¹⁴ Πυργιωτάκης Ι.Α., (2003). *Ο αλλοδαπός της Αθήνας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 166

¹¹⁵ Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «Η Φόνισσα», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ' τόμος, Κεφάλαιο ΙΗ, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ. 520 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/312-fonissa-1903>

¹¹⁶ Πολίτου - Μαρμαρινού Ελ., (2013). *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: ποιητής με τον πεζό λόγο*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, σ. 26

¹¹⁷ Δημαράς Α., (2000). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, σ. 468

¹¹⁸ Δημητρακόπουλος Φ., (2002). *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης 2001: 150 χρόνια από τη γέννησή του*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, σ. 9

¹¹⁹ Γουνελάς Σ., (2008). «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης», στο *Η Ορθοδοξία ως Πολιτιστικό Επίτευγμα και τα Προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου. Η Ορθοδοξία ως Πολιτιστικό Επίτευγμα*, τ. Α', Πάτρα: εκδόσεις Ε.Α.Π., σ. 176

ανάδειξη του χαρακτήρα και της ψυχολογίας του κάθε ήρωα και προσώπου, χωρίς να έχει περιττά στολίδια ή να ρέπει προς τον εντυπωσιασμό. Στόχος του διηγηματογράφου αποτελεί ο άρτιος συγκερασμός του ρεύματος του Ρεαλισμού με την πνευματικότητα της χριστιανικής θρησκείας. Για το λόγο αυτό, στο μεγαλύτερο μέρος της εργογραφίας του, οι ήρωες έρχονται συνεχώς σε άμεση επαφή με το ίδιο το θείο, πέραν των όποιων τους πράξεων.¹²⁰

Βάσει όλων των παραπάνω γνωρισμάτων, καθίσταται εύλογο ότι τα λογοτεχνικά έργα, τα οποία πραγματεύεται ο κορυφαίος αυτός λογοτέχνης, αντλούν στοιχεία και γνωρίσματα από το φυσικό περιβάλλον και όλα τα έμβια όντα που το συναποτελούν. Παράλληλα, εστιάζουν στον συνάνθρωπο, ο οποίος προσεγγίζεται με αγάπη και ειλικρινή συναισθήματα. Η διάσταση αυτής της αγάπης δεν εξαντλείται μόνο στον άνθρωπο, αλλά εκφράζεται και προς τα ζώα και αφορά ένα είδος προέκτασης της πίστης και αγάπης προς το θείον. Η οπτική αυτή για τον Παπαδιαμάντη, εξάλλου, είναι θεμελιώδης, γιατί έχει ως στόχο τη βαθύτερη πνευματική και ψυχική ανάταση του ανθρώπου, σε συνδυασμό με τη χριστιανική ευλάβεια.¹²¹

Καταλήγοντας γίνεται έκδηλο, ότι το έργο του Παπαδιαμάντη διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο για τη νεοελληνική λογοτεχνία, καθώς μπορεί να θεωρηθεί ίσης αξίας, με το έργο του Διονύσιου Σολωμού, ο οποίος έχει με τη σειρά του συνεισφέρει με αριστοτεχνικό τρόπο στην ποίηση. Όπως είχε σημειώσει ο μεγάλος Νεοέλληνας ποιητής, Οδυσσέας Ελύτης, στα πλαίσια της νεότερης ελληνικής Λογοτεχνίας, δύο πρόσωπα που οφείλει να μνημονεύει κάποιος είναι αφενός μεν ο Διονύσιος Σολωμός κι αφετέρου δε ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Βέβαια είναι γεγονός, ότι γενικότερα το έργο του Παπαδιαμάντη παρουσιάζει αρκετές σημαντικές δυσκολίες ως προς την προσπάθεια της μετάφρασής του, καθώς ο σαγηνευτικός του λόγος και η γραφή του, στηρίζονται στην ελληνική διγλωσσία. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί περίτεχνα υψηλή και αυστηρή καθαρεύουσα για την αφήγηση, διανοημένη με γνήσια τοπική διάλεκτο για τα διαλογικά μέρη, κυρίως σκιαθίτικους ιδιοματισμούς, στοιχεία που καθιστούν τη γλώσσα δυσνόητη στο σύνολό της.¹²²

¹²⁰ Αθανασοπούλου – Κυπρίου Σπ., (2008). «Θεολογία και Λογοτεχνία», στο Η Ορθοδοξία ως Πολιτισμικό Επίτευγμα και τα Προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου. Ορθοδοξία και [Μετά] -Νεωτερικότητα, τ. Γ', Πάτρα: εκδόσεις Ε.Α.Π.,

¹²¹ Πυργιωτάκης Ι.Α., (2003). *Ο αλλοδαπός της Αθήνας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 47

¹²² Καμπατζά Β., (2011). *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: η ανίχνευση του κωμικού στοιχείου στο έργο του*, Αθήνα: Σοκόλη -Κουλεδάκης, σ. 41

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ηθική διάσταση των ζώων στα έργα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη

Ο Παπαδιαμάντη, όντας ένας από τους κορυφαίους διηγηματογράφους του 19^{ου} αιώνα, ασχολήθηκε με το ηθογραφικό διήγημα και συμπεριέλαβε σε πολλά έργα του τα μη ανθρώπινα ζώα, κάνοντας αναφορές σε αυτά και παρουσιάζοντάς τα είτε ως πρωταγωνιστές είτε ως ήρωες και δρώντα όντα. Μέσα από τις σχετικές αναφορές και τους τρόπους παρουσίασης, είναι χαρακτηριστικό, ότι προκύπτει ένα σύνολο θεωρήσεων και κοσμοθεωριών, συνυφασμένων με το ζήτημα της σχέσης του ανθρώπου με τον κόσμο των ζώων και κατ' επέκταση και με τον κόσμο του φυσικού περιβάλλοντος. Μέσα από την ανάλυση που θα διεξαχθεί, εντυφώνοντας σε κάποια χαρακτηριστικά έργα του πεζογράφου, γίνεται φανερό πως προκύπτει και ένα συγκεκριμένο είδος και τύπος ηθικής αξίας που αναγνωρίζει ο Παπαδιαμάντης σε διάφορα είδη έμβιων πλασμάτων και μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί, πως η αναγνώριση μιας τέτοιας ηθικής αξίας ίσως δεν απέχει πολύ από ορισμένες από τις σχετικές ιδέες που είχαν αναπτυχθεί, κυρίως εκ μέρους του John Stuart Mill και του Jeremy Bentham (οι θεωρίες των οποίων παρατέθηκαν αναλυτικά στο 1^ο κεφάλαιο).

Αυτή η ηθική πρόσληψη, μέσα από την οποία ο Παπαδιαμάντης αποτυπώνει, όχι μόνο την αγάπη, αλλά και ένα είδος ηθικής στάσης εν γένει απέναντι στα ζώα, με την οποία είναι σαν να εκλαμβάνει αυτά τα πλάσματα ως ισότιμα πλάσματα του ανθρώπου, παρουσιάζεται στο διήγημά του «*Γλυκοφιλούσα*».¹²³ Πρόκειται για ένα χριστουγεννιάτικο διήγημα, το οποίο είχε δημοσιευθεί για πρώτη φορά το 1894. Συγκεκριμένα, είχε κυκλοφορήσει σε τρεις συνέχειες, στα πλαίσια της εφημερίδας «Ακρόπολις» του Βλάσση Γαβρηλίδη από τις 25 ως τις 28 Δεκεμβρίου εκείνου του έτους.¹²⁴

Αναφορικά με το συγκεκριμένο διήγημα, στο κέντρο του οποίου είναι η διαδικασία της διάσωσης δύο κατσικιών από τον βοσκό τους, προκύπτει η διάσταση σχετικά με τις δυστυχίες που μπορεί να ταλανίσουν τον άνθρωπο αλλά και τη στάση του απέναντι στα ζώα. Οι δυστυχίες αυτές είναι συνυφασμένες με την προσωρινή απώλεια των δύο κατσικιών ενός βοσκού, που είναι ο πρωταγωνιστής και ο οποίος καταφεύγει στην πίστη για να βρει σωτηρία τόσο για τα ζώα του όσο και για την ψυχή του. Πρόκειται για ένα είδος πίστης, συνδυασμένο με ένα είδος οικολογικής συνείδησης, (λόγω της στάσης προς τα δύο ζώα), με την οποία ο

¹²³ Παπαδιαμάντης Α., (1984). «Η γλυκοφιλούσα», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 71 – 88 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/350-glykofilo-sa-1894>

¹²⁴ Δημαράς Α., (2000). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, σ. 470

άνθρωπος μπορεί να ανυψωθεί έναντι της απειλής αυτού του κόσμου, χωρίς να υπολογίζει ανταλλάγματα.¹²⁵

Παρατηρούμε, παράλληλα σε αυτό το διήγημα, ότι οι δύο κατσίκες έχουν και προσωπικά ονόματα, στοιχείο που είναι ενδεικτικό άλλωστε μιας ακόμα πιο προσωπικής σχέσης του κεντρικού ήρωα (του βοσκού Στάθη Μπόζα) μαζί τους. Η αγάπη του βοσκού για τις αίγες του, τον ωθεί σε σημείο να τις ονοματίσει, για να τις νιώσει σαν παιδιά του. Τα ονόματά τους είναι Ψαρή και Στέρφα και μάλιστα εδώ προβάλλεται και ένα είδος προσωποποίησης των δύο πλασμάτων, με την οποία φαίνεται να προκύπτει και το γνώρισμα του ίδιου του εξανθρωπισμού τους. Ο βοσκός Στάθης Μπόζας καταφεύγει σε μια σειρά από τεχνικές που είναι συνδεδεμένες με τον κόσμο της θρησκευτικής πίστης και της εκκλησιαστικής λατρείας, όπως είναι τα αφιερώματα και προσευχές, εξυψώνοντας περισσότερο τις δύο κατσίκες, οι οποίες είναι πολύτιμες για αυτόν.¹²⁶ Συγκεκριμένα, για τον βοσκό η ηθική τους αξία και η σημασία της ύπαρξής τους, ως έμβιων πλασμάτων, βρίσκεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να βασίζεται ακόμα και στην αρωγή και συνεισφορά ορισμένων υπερφυσικών δυνάμεων, για την σωτηρία τους. Στο διήγημα αυτό, μπορεί να κατανοήσει κανείς ότι υπάρχει μια ιδιαίτερη προτίμηση του βοσκού προς την Ψαρή, δίνοντάς της μια θέση ξεχωριστή στην καρδιά του και όχι τόσο προς τη Στέρφα, την οποία ο Στάθης Μπόζας θα προσφέρει σε ένα άστεγο, με το όνομα Αγκούτσας, ο οποίος θα τον βοηθήσει να σώσει τα δύο κατσίκια.¹²⁷

Η διάθεση και ανάγκη του Παπαδιαμάντη, μέσω της συγκεκριμένης ιστορίας, είναι να εξανθρωπίσει τα δύο συγκεκριμένα ζώα, ώστε να υπάρξει μια τέτοια ηθική πρόσληψη που να τα καταστήσει πιο οικεία και συμπαθή στον αναγνώστη, γεγονός το οποίο προκύπτει και από τον τρόπο, με τον οποίο συμπεριφέρονται τα δύο ζώα, κατά την διάρκεια της διάσωσής τους, αλλά και μετά από την επιτυχή της έκβαση. Στα πλαίσια αυτού του εξανθρωπισμού μπορεί να αντληθεί ως τεκμήριο το ακόλουθο χωρίο, που παρουσιάζει την εναγώνια και υπεράνθρωπη προσπάθεια του βοσκού να βοηθήσει τα ζώα του:

«— Άι, άι! όι! Ψαρή! ώ, χώ, Στέρφα! Εις μάτην η Ψαρή, και η Στέρφα είχαν καθίσει αδρανείς, ανάλητοι, αναίσθητοι και ουδ' αφήντων δια βελασμού εις τας προσκλήσεις του βοσκού. Και ο Στάθης έκυπτε και έκυπτε προς την άβυσσον, αφειδώς της ιδάις ψυχής του, περιφρονών τον ίλλιγγον, προκαλών την σκοτοδίνην, δια να τας ιδή καλλίτερον. Και τα δύο ζωντανά πράγματα ίσταντο κι εκάθηντο και έκαμπτον τα γόνατα επί της στενής προβολής του

¹²⁵ Μαλεβίτσας Χρ., (1981). «Μνημόσυνο του Παπαδιαμάντη», στο *Ευθύνη*, σ. 78

¹²⁶ Φαρίνου -Μαλαματάρη Γ., (1987). *Αφηγηματικές Τεχνικές στον Παπαδιαμάντη (1887 -1919)*, Αθήνα: Κέδρος, σ. 92

¹²⁷ Μαλεβίτσας Χρ., (1981). «Μνημόσυνο του Παπαδιαμάντη», στο *Ευθύνη*, σ. 75

*βράχου και μόνον η μία, η Ψαρή, απήντησε τέλος δια παραπονετικού βελάσματος εις τας προσκλήσεις του κυρίου της. Η άλλη, η Στέρφα, ούτε φωνήν εξέβαλεν, ούτε κίνημα έκαμεν, ούτε εσκέπτετο τι περί όλης της θέσεως των πραγμάτων».*¹²⁸

Η ιδιαίτερη προσωπική σχέση που έχει ο βοσκός με τα ζώα του αποτυπώνεται και σε άλλα σημεία του διηγήματος. Είναι εμφανής, για παράδειγμα, στο ότι την ώρα που κατεβαίνει στον απότομο γκρεμό ο Στάθης για να σώσει τα δύο ζώα, ενώ τον βοηθούν παράλληλα και κάποιοι άλλοι συγχωριανοί του, κάνει υπεράνθρωπες προσπάθειες για να τα πιάσει, μη λογαριάζοντας τον εαυτό του και αγνηφώντας το επικίνδυνο αυτό εγχείρημα και τις αντίξοες συνθήκες. Αυτή η προσπάθειά του γίνεται αντιληπτή στο παρακάτω απόσπασμα:

*«Ο Στάθης άνέπεμψεν ένθερμον, έσχάτην προσευχήν, προσευχήν άγωνίας, έκρατήθη με τρεμούσας χείρας από τò σχοινίον, και άφέθη εις τò κενόν. Έταλαντεύετο σφοδρῶς. Ο άνεμος είχε δυναμώσει. Έκτύπησε δύο ή τρείς φορές, την κεφαλήν, τούς ώμους και τούς πόδας εις τόν βράχον. Όταν έφθασεν εις τò ύψος τοῦ βράχου, είχε ξεπιάσει ήδη τας χείρας από τò σχοινίον. Ήτο λιπόθυμος, άδρανές σώμα, ώχρὸς και μόλις άναπνέων. Οί άνδρες τόν έλυσαν, τόν έπλάγιασαν υπό τόν σχοινον, τοῦ έδωκαν νά πή ρούμι, τόν έβρεξαν με νερόν. Εύτυχῶς, δέν έβράδυνε νά συνέλθη».*¹²⁹

Βέβαια, γίνεται εύλογα αντιληπτό, ότι ανάμεσα στις δύο αίγες ο Μπόζας δείχνει μια ιδιαίτερη αδυναμία στην Ψαρή, καθώς την παρουσιάζει να τον στέργει και να τον συμπονεί. Άρα, αυτή η ηθική πρόσληψη που καθιστά άλλα έμβια όντα, πέραν του ανθρώπινου, αποδεκτά σχεδόν σε ένα ισότιμο επίπεδο προς τους ανθρώπους, αφορά περισσότερο την Ψαρή. Μια τέτοια διάσταση είναι εμφανής εξάλλου, σε διάφορα σημεία του συγκεκριμένου κειμένου και κυρίως προς το τέλος του διηγήματος, όπου ο Στάθης, καταφέρνει μεν με κίνδυνο της ζωής να σώσει τις δύο αίγες, αλλά από την άλλη μεριά, είναι εν τέλει μόνο η Ψαρή που θα τον ζεστάνει με την ανάσα της, ώστε να αναδείξει την αγάπη και στοργή της για τον βοσκό. Αντίθετα, η άλλη κατσίκα, η Στέρφα, θα μπορούσε να συνδεθεί εν μέρει με το γνώρισμα του ανθρωπομορφισμού. Κι αυτό, υπό την έννοια, πως ακόμα και η αδιαφορία είναι κάτι που κατά προέκταση, εφόσον διακρίνει και τους ανθρώπους μερικές φορές, προσδίδει και στην κατσίκα Στέρφα έμμεσα ένα είδος ανθρώπινης διάστασης. Η αντίθετη στάση των δύο κατσικιών είναι εμφανής στο παρακάτω σημείο:

¹²⁸ Παπαδιαμάντης Α., (1984). «Η γλυκοφιλούσα», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 81 – 82 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/350-glykofilo-sa-1894>

¹²⁹ Ο.π., σ. 87

*«Ἡ Ψαρή ἦτο ἐκεῖ, καὶ τὸν ἐζέσταινε μὲ τὴν πνοήν της. Ἡ Στέρφα ἴστατο ὀλίγον παραπέρα, καὶ ἐκοίταζεν ἡλιθίως».*¹³⁰

Παράλληλα, θα πρέπει να επισημανθεί, πως μια τέτοια στάση αγάπης που καθιστά την Ψαρή σχεδόν ένα ανθρώπινο πλάσμα, φαίνεται ότι έρχεται σε αντίφαση με την αναφορά που κάνει σε κάποιο σημείο εντός του διηγήματος ο ίδιος ο βοσκός, καθώς δηλώνει, πως αν μπορέσει να σώσει τα δύο κατσίκια, τότε πρόκειται να θυσιάσει εκείνο που αγαπάει περισσότερο, δηλαδή την Ψαρή, στην Παναγία τη Γλυκοφιλούσσα. Η στάση αυτή του βοσκού μπορεί να θεωρηθεί δείγμα του σεβασμού και της αγάπης που έχει για το συγκεκριμένο ζώο, καθώς το προσφέρει στην Παναγία, αποτυπώνοντας την αντίληψη της ιδιαίτερης θέσης που έχει στη ζωή και την ψυχή του. Συγχρόνως όμως, η ίδια η περιγραφή των δύο κατσικιών πάνω στους απόκρημνους βράχους, σε συνδυασμό και με την δύσκολη απόπειρα του Στάθη να τις σώσει, ενώ κατεβαίνει στον γκρεμό με κίνδυνο της ζωής του, προσφέρει την άποψη πως οι κατσίκες αυτές, ταυτίζονται με τον ίδιο τον ήρωα και αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ψυχής του. Η σωτηρία τους σημαίνει και σωτηρία της δικής του ψυχής, γεγονός που δίνει αμέσως ηθική αξία στη ζωή των ζώων με θρησκευτικά στοιχεία¹³¹ Το ακόλουθο απόσπασμα τεκμηριώνει την άποψη της υπεροχής του ζώου στη ζωή του ανθρώπου:

*«Ὅταν συνῆλθεν, ὁ Στάθης, ἔκαμε τὸν σταυρόν του, ἐστράφη πρὸς τοὺς ἄνδρας καὶ εἶπε: — Τώρα, τὴν Ψαρή τὴν ἔταξα ἀσημένια στὴν Παναγία, καὶ θὰ τὴν δώσω... Μά, ὡς τόσο, ἕνα κατσικάκι ποὺ μοῦ βρίσκεται ἀκόμα ἀπ' τὰ πρῶτα γεννητούρια, ἀζίζετε, θὰ σᾶς τὸ θυσιάσω. Ἐλᾶτε, παιδιά, πᾶμε στὸ μαντρί νὰ σᾶς φιλέσω».*¹³²

Σε αυτό το διήγημα, εμφανίζεται και άλλο ένα ζώο, πέρα από τις κατσίκες και αφορά την περίπτωση ενός ταύρου με ένα κέρατο, καθώς το άλλο του είχε σπάσει σε μια μάχη με άλλον ταύρο. Πρόκειται για ένα πλάσμα, το οποίο παρουσιάζεται από τον συγγραφέα με έναν τέτοιο τρόπο, ώστε να προκύπτει ένα είδος εξανθρωπισμού του, με στόχο να νιώσει συναισθήματα συμπάθειας ο αναγνώστης διαβάζοντας για αυτό. Η ηθική πρόσληψη του ταύρου από τον πεζογράφο, είναι μάλλον φανερή, καθώς το παρουσιάζει ως ένα ευφυές ζώο, το οποίο αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο και προσέχει, χωρίς να φέρεται επιπόλαια. Διαθέτει αντίληψη των δυνάμεών του και γνωρίζει πώς να αποτρέπει δύσκολες καταστάσεις.

¹³⁰ Ο.π., σ. 88

¹³¹ Guy S., (2001). *Εωσφόρος κι Άβυσσος: ο προσωπικός μύθος του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα: Άγρας, σ. 308

¹³² Παπαδιαμάντης Α., (1984). «Η γλυκοφιλούσα», στο *Παπαδιαμάντης: Απαντα*, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.88 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/350-glykofilo-sa-1894>

Παρουσιάζεται σαν άνθρωπος, που προσέχει τις κινήσεις του και αποφεύγει κατοτοπιές. Για αυτό σε αντίθεση με τις αίγες, που θα βρεθούν παγιδευμένες στο γκρεμό, με αποτέλεσμα μετά την απόπειρα διάσωσης τους από τον Στάθη Μπόζα, εκείνος είναι ένα ζώο που ενώ κατεβαίνει μέσα από δυσπρόσιτα μονοπάτια, εν τέλει και πάλι επιστρέφει στη στάνη κανονικά, στοιχείο ενδεικτικό της παντοδυναμίας του. Η έμμεση αναφορά του Παπαδιαμάντη σε αυτό το μη ανθρώπινο ζώο αποδεικνύει τον σεβασμό του προς πλάσματα της φύσης, που είναι ενδεικτικός της άποψης ότι τα ζώα τοποθετούνται σε μια υψηλή ιεραρχική κλίμακα, σχεδόν δίπλα στο ανθρώπινο ον, καθώς μπορούν κι αυτά να λειτουργούν παρόμοια με αυτόν, δίχως να υστερούν.

Παρακάτω παρατίθεται το ανάλογο απόσπασμα μέσα από το διήγημα του Παπαδιαμάντη:

*« Ὁ ταῦρος τοῦ Θεοδόση ὁ φιλήρημος, μὲ τὸ ἐν κέρατον (εἶχε χάσει τὸ ἄλλο πρὸ ἐτῶν, ὅταν ἦτο νέος ἀκόμη, εἰς μάχην μὲ ἄλλον ταῦρον), ἐξηκολούθει νὰ βλέπῃ τὰς καλλικατζούνας, αἵτινες εἶχον κατέλθει πρὸ ὀλίγου τίς οἶδεν ἀπὸ ποίαν ἀνήλιον σπηλιάν, ἀπὸ τὰ ὕψη τῶν φοβερῶν ἀλιπλήκτων βράχων, καὶ ἔκαμναν ὡς νὰ ἐβουτοῦσαν τὰ ράμφη ἐπιπολῆς τοῦ κύματος, καὶ ἐτίναζαν τὰ περὰ διὰ νὰ στεγνώσουν, καὶ πάλιν ἔκαμναν ὡς διὰ νὰ βουτήξουν. Τέλος ἐβούτηζαν ὅλαι ἐν σώματι, καὶ ἀνελθοῦσαι εἰς τὸ κῶμα, ἤρχισαν νὰ πλέωσι κανονικῶς, ὡς μικρὸς στολίσκος τελείως ὀργανισμένος, ἡγουμένης μιᾶς, εἶτα δευτέρων ἐρχομένων δύο, καὶ ἀκολουθοῦσῶν τῶν λοιπῶν, δέκα ἢ δώδεκα, δύο μόνων οὐραγῶν ἐπομένων. Ὁ ταῦρος ἀφήκε μακρὸν μυκηθμόν, ἐσηκώθη καὶ αὐτός, ἐτίναξε τὰ μέλη, καὶ στραφεὶς ἤρχισε ν' ἀνέρχεται τὸ ρεῦμα, ἐπιστρέφων εἰς τὴν στάνην τοῦ Θεοδόση, ὡς ἔκαμνε καθημερινῶς, ὅταν δὲν εἶχεν ἐργασίαν.»*¹³³

¹³³ Παπαδιαμάντης Α., (1984). «Η γλυκοφιλούσα», στο Παπαδιαμάντης: Άπαντα, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλοπούλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ. 80 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/350-glykofilo-sa-1894>

Ένα άλλο διήγημα του Παπαδιαμάντη, το οποίο παρουσιάζει την ανιδιοτελή αγάπη των ζώων προς τον άνθρωπο και την ανάπτυξη ισχυρών δεσμών μαζί τους, σαν να είναι η οικογένειά τους, είναι το παρακάτω με τίτλο « **Ο Γάγatos και τ' άλογο**».¹³⁴ Η υπόθεση αφορά τον πρωταγωνιστή, με όνομα Κώστας Γάγatos, ο οποίος πλουτίζει από μια κληρονομιά και εξαιτίας αυτής αναλαμβάνει να γίνει τοκογλύφος, δανείζοντας χρήματα με τόκο, σε όσους έχουν ανάγκη. Στην ανάγκη δανεισμού χρημάτων βρίσκεται ο Γιάννης ο Περιβόλας, ο οποίος λαμβάνει από τον Κώστα ένα μεγάλο ποσό, που δεν μπορεί στο μέλλον να του ξεπληρώσει, λόγω δυσμενών οικονομικών και οικογενειακών δυσχερειών. Απότοκος αυτής της κατάστασης είναι να χάσει το αγαπημένο του άλογο, το οποίο περιγράφεται με ιδιαίτερο τρόπο από τον συγγραφέα:

*«Τὸ ἄλογον ἦτον ἀκμαῖον ἀκόμη. Ἦτον ξεκούραστον ἀπὸ ἡμερῶν, καὶ ἐδέχετο ἀναβάτην, ἐπειδὴ τὰ ἀλέσματα εἰς τὸν μύλον, κριθάρια ἢ καλαμβόκια, ἦσαν σπάνια ἐκείνην τὴν χρονιάν.»*¹³⁵

Τα νέα αφεντικά του αλόγου το φροντίζουν με περίσσιο ζήλο και μάλιστα ο τοκογλύφος το χαρίζει στο γιο του, επειδή λατρεύει τα άλογα. Το παρακάτω χωρίο αποδεικνύει τη φροντίδα και αγάπη του ζώου από τον νεαρό Θεοδωρή, ο οποίος καμαρώνει το νέο του απόκτημα:

*«Ὁ Θεοδωρῆς, ὁ ὁποῖος ἄλφα δὲν εἶχε μάθει, οὔτε εἰς ἄλλο τίποτε ἦτον χρήσιμος, μόνον εἶχε μανίαν νὰ τρέχη μὲ τὰ ζῶα, ὡς ἀγωγιότης, νὰ χορταίνει τὴν καβάλα, ν' ἀτακτῆ καὶ νὰ ὠρύεται τὴν νύκτα εἰς τὰ λιβάδια, ἐνίοτε καὶ εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς πολίχνης. Ἦτον πλασμένος διὰ νὰ γίνῃ ὀνηλάτης. Ὁ Θεοδωρῆς τὸ ἔλαβε. Τὸ ἐκοίταξε, τὸ ἐκαμάρωσε, τὸ ἐχάιδευσε, καὶ εἶπε:— Μωρέ, κελεπούρι!... τεφαρίκι!... βρέ, πλιάτσικο. Τὸ ἐκαβαλίκευσεν ἐν θριάμβῳ, κ' ἐπῆγε νὰ τὸ βοσκήσῃ. Τὸ ἐπότισε. Πάλιν τὸ ἐβόσκησε. Τὸ ἐκαβαλίκεψε πάλιν, τὸ ἐπηλάλησε. Τὸ ἐκαμάρωνεν, ὡς καινούργιο κόσκινο.»*¹³⁶

Το άλογο, όμως, σαν να αντιλαμβάνεται την απουσία του πρώην ιδιοκτήτη του και το επόμενο πρωινό βρίσκεται νεκρό στο στάβλο. Ένας γέρος, πρακτικός κτηνίατρος του τόπου, εξάγει τη γνωμάτευση ότι «έσκασε», διότι αποχωρίστηκε το παλιό του αφεντικό. Η προσέγγιση αυτή του Παπαδιαμάντη, υποδηλώνει από τη μεριά , την ιδέα του πεζογράφου,

¹³⁴ Παπαδιαμάντης Α., (1984). «Ο Γάγatos και τ' άλογο», στο Παπαδιαμάντης: Άπαντα, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ. σ. 249-252 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/331-gagatos-ka-t-logo-1900>

¹³⁵ Ο.π., σ. 251

¹³⁶ Ο.π., σ. 252

ότι αναγνωρίζει στα ζώα μια αίσθηση γνώσης και αντίληψης γεγονότων και καταστάσεων, καθώς και από την άλλη, την ειλικρινή και πιστή αγάπη που απλόχερα χαρίζουν στον άνθρωπο, ώστε να αδυνατούν να τον αποχωριστούν ή να τον αντικαταστήσουν με κάποιον άλλο, μιας και για αυτά είναι ξεχωριστή η παρουσία του. Επομένως, καθίσταται έκδηλο, πως τα μη ανθρώπινα ζώα υποκινούνται από άδοξη αγάπη, σε αντίθεση με τον άνθρωπο, ο οποίος αρκετές φορές είναι έρμαιο των ιδιοτελών σκοπών. Αυτή η σκέψη οδηγεί στην αίσθηση της ανωτερότητας των ζώων και της πρόσληψής τους από ηθική σκοπιά, αφού δεν θεωρούνται μόνο εμπράγματα αξία. Το ακόλουθο απόσπασμα είναι ενδεικτικό:

*«Τὴν πρωΐαν τὸ ζῶον εὐρέθη νεκρόν. Τί εἶχε πάθει; Ἐκ ποίας τάχα ἀφορμῆς; Ἐνας γέρων, ὅστις ἦτον ὁ ἐμπειρικὸς κτηνίατρος τοῦ τόπου, ἀπεφάνθη: -Ἄν δὲν εἶναι ἀπὸ ἀβασκαμό, θὰ ἔσκασε ἀπ' τὸ κακὸ του, γιατί ἄλλαξε ἀφέντη».*¹³⁷

Παρόμοια αντίληψη περί ανωτερότητας των ζώων, γίνεται αισθητή στο διήγημα του πεζογράφου *«Κοινωνική αρμονία»*.¹³⁸ Σύμφωνα με την υπόθεση του κειμένου, ο αφηγητής μαζί με ένα φίλο του είναι σε ένα καφενείο, στο οποίο μέσα βρίσκονται και κάποιοι θαμώνες. Την προσοχή όλων τραβάει ένα νεαρό αγόρι, το οποίο καβαλάει ένα άλογο, που σέρνει μια άμαξα με σακιά από χόρτα. Ο νεαρός χάνει την ισορροπία του, εξαιτίας ενός σάκου που έχει φύγει από τη θέση του και πέφτει από το άλογο. Προς έκπληξη όλων, το άλογο αντί να συνεχίσει το δρόμο του, σταματά για να σηκωθεί ο αναβάτης και να μην παρασυρθεί από τους τροχούς της άμαξας. Το γεγονός αυτό φαντάζει περίεργο για ένα ζώο, που σύμφωνα με την σκέψη των ανθρώπων είναι παρορμητικό, χωρίς αντίληψη και συνείδηση. Η περιγραφή, όμως, που ακολουθεί διαψεύδει αυτή την θεώρια, καθώς το άλογο συμπεριφέρεται σαν νοήμον ον που αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο, στον οποίο βρίσκεται ο νεαρός και αστραπιαία σταματά για να τον σώσει:

«Δὲν ἐπρόφθασα νὰ φωνάξω πρὸς τὸν νέον νὰ ἐπισύρω τὴν προσοχὴν του· διότι, μόλις τὸ εἶχα παρατηρήσει καὶ ὁ σάκκος ἀκριβῶς ἔπιπτε, μαζὶ καὶ ὁ ἠνίοχος. Οἱ παρεστῶτες ὅλοι ἀφήκαμεν αὐτομάτως κραυγὴν ἀγωνίας. Φυσικὸν μᾶς ἐφαίνετο τὸ ἄλογον νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸν δρόμον του, οἱ τροχοὶ νὰ διέλθωσιν ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου, καὶ... Ἄλλ' ὅμως

¹³⁷ Ο.π., σ. 252

¹³⁸ Παπαδιαμάντης Α., (1985). «Κοινωνική αρμονία», στο Παπαδιαμάντης: Ἄπαντα, Δ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 139-142 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/275-koinonik-rmonia-1906>

*οὐδὲν τοιοῦτον συνέβη. Τὸ ἄλογον πάραυτα ἐσταμάτησεν, ὡς νὰ τὸ ἐφώτισε θεία τις ἀκτίς. Ὁ ἄνθρωπος ἐσηκώθη ἀβλαβής, καὶ ὁ σάκκος ἐτοποθετήθη ἀσφαλέστερον».*¹³⁹

Ἡ στοργικὴ αὐτὴ στάση τοῦ ἀλόγου ἐρχεται σε ἀντίθεση μετὰ τὴν στάση τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι στὸν συνάνθρωπο στὴ συνέχεια τοῦ διήγηματος. Συγκεκριμένα, λίγο ἀργότερα πρὸς τὸ βράδυ, παρουσιάζεται μιὰ γρῖα νὰ ψάχνει τὰ χρήματά της, ποὺ μετὰ τὸν ἰδρώτα τῆς κέρδισε ἀπὸ τὴν δουλειά, τὰ ὁποῖα ἔχει χάσει ἐκεῖ στὸν δρόμο. Οἱ ἄνθρωποι ἀντὶ νὰ τὴν βοηθήσουν, τὴν εἰρωνεύονται καὶ περιγελοῦν μετὰ τὸν πόνο τῆς. Ὁ Παπαδιαμάντης ἐπιλέγει νὰ παρουσιάσει αὐτὴ τὴν σκηνή, γιὰ νὰ φωτίσει καλύτερα τὴν ἠθικὴ ἀναληγσία τοῦ ἀνθρώπου μπροστὰ στὸν πόνο τοῦ ἄλλου (ποὺ δὲν διστάζει νὰ τὸν ταπεινώσει, ὅταν τὸν βλέπει νὰ εἶναι ἀδύναμος), τὴν ἀπουσία σεβασμοῦ γιὰ αὐτὸν καὶ νὰ τὴν ἀντιδιαστεῖλει μετὰ τὴν συμπεριφορὰ τῶν ζώων, ποὺ φαίνονται νὰ συμπονοῦν τὸν ἄνθρωπο καὶ νὰ λειτουργοῦν μετὰ ἠθικὰ καὶ ψυχικὰ χαρίσματα. Τὸ χωρίο ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι χαρακτηριστικόν:

*«Μία πτωχὴ γρῖα, κοντὴ, ἄσχημη, ἦναψε κηρίον, καὶ ἤρχισε νὰ ψάχνῃ πλησίον μας, εἰς τὸ ρυάκιον τοῦ πεζοδρομίου καὶ γύρω-γύρω στὸν δρόμον. Εἶχεν ὑπάγει, ὡς μᾶς εἶπε, πρὸ μικροῦ τὰ πλυμένα ροῦχα εἰς τοὺς πελάτας τῆς εἰς τὴν γειτονιάν, εἶχε λάβει ἓν πεντάδραχμον χαρτί, καὶ τὸ εἶχε χάσει αἴφνης ἐκεῖ τριγύρω.[...] Οἱ σατορίσκοι τῆς ἀγέλης τοῦ Φοραμπάλλα, ἅμα ἔμαθαν τὸ πρᾶγμα, ἤρχισαν νὰ κοροϊδεύουν τὴν γρῖαν. Χωρὶς ἄλλο, ἐκεῖνο τὸ ἄλογο τοῦ φορτωμένου ἀμαξιοῦ ἐφάνη λογικώτερον ἀπ' αὐτοὺς ἐδῶ, τοὺς μόρτηδες. Ἐκεῖνο τὸ τετράποδον δὲν ἐπάτησε τὸν πεσμένον νὰ τὸν λιώσῃ, ἐνῶ αὐτὰ, τὰ δίποδα, ποδοπατοῦν καὶ κλωτσοῦν τὴν σκυμμένην κάτω καὶ ἀδικημένην· «ἐπεμβαίνουσι τῷ κειμένῳ»*¹⁴⁰

Ἐπιπρόσθετα, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, μέσα ἀπὸ τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ τρόπος παρουσίας τῶν ζώων μπορεῖ νὰ εἶναι τέτοιος, ὥστε νὰ καταγράφεται ἓνα εἶδος ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸν κόσμον τῆς φύσης μετὰ τὸν κόσμον τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Μία ἀντίθεση ποὺ σχετίζεται μετὰ τὴν ἀθωότητα καὶ τὴν ἀπλότητα ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά καὶ τὴν κακία, καὶ τὴν ἐλλειψὴ ἀθωότητας καὶ ἀνθρωπιάς ἀπὸ τὴν ἄλλη.¹⁴¹ Αὐτὴ ἡ ἀντιπαράθεση ἐξάλλου, εἶναι ἐμφανὴς εἰδικὰ μέσα ἀπὸ τὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη μετὰ τὸν τίτλον «*Ἀγάπη στὸν κρεμνόν*».¹⁴²

¹³⁹ Ο.π., σ.141

¹⁴⁰ Ο.π., σ.142

¹⁴¹ Πυργιωτάκης Ι.Α., (2003). *Ὁ αλλοδαπὸς τῆς Ἀθήνας*, Ἀθήνα: Ἑλληνικά Γράμματα, σ. 34

¹⁴² Παπαδιαμάντης Α., (1985). «Ἀγάπη στὸν κρεμνόν», στὸ *Παπαδιαμάντης: Ἄπαντα*, Δ' τόμος, Ν. Δ.

Τριανταφυλλόπουλος (ἐπιμ.), Ἀθήνα: Δόμος, σ. σ. 481-492 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/235-gapi-st-n-kremno-1913>

Σε αυτό το κείμενο, η σχετική πρόσληψη των έμβιων όντων που εδώ, πιο συγκεκριμένα, είναι ένα κοπάδι βοδιών, είναι τέτοια, ώστε να προκύπτει μια εικόνα αρμονικής συνύπαρξης ζώων που μάλιστα συμβιώνουν μεταξύ τους με ειρηνικό τρόπο. Ο αφηγητής αυτής της ιστορίας, καθώς παρατηρεί αυτήν την ομάδα βοδιών (ταύρος, αγελάδες, μοσχάρια), τονίζει το γεγονός ότι είναι τέτοια η ανεμελιά αλλά και η αρμονία των ζώων, που δύσκολα μια τέτοια πραγματικότητα μπορεί να υπάρξει στην κοινωνία των ανθρώπων, καθώς οι τελευταίοι υποκινούνται από ιδιοτελείς σκοπούς και πολλές φορές, με τίμημα τη ζωή των ζώων. Ο Παπαδιαμάντης φαίνεται να δίνει με λεπτομέρεια τα παιχνίδια των ζώων, αντιμετωπίζοντας την κοινωνία τους με περίσσεια αγάπη και θαυμασμό. Το ακόλουθο χωρίο επιβεβαιώνει αυτή την άποψη:

« Μία δάμαλις ώραία, πυρρά, ὅπως ὁ μέγας ταῦρος, μόλις ἔψαυσε τὴν θηλὴν κ' ἐπήδα χαριέντως περὶ τοὺς θάμνους κάτω τῆς στέρνας, δύο δὲ μόσχοι τρυφεροί, ὁ εἷς λευκάζων, ὁ ἕτερος ὀρφνὸς τὸ χρῶμα, ἐσκίρτων κ' ἔπαιζον περὶ τὰ ὀπίσθια σκέλη τῆς μητρὸς των. Τέλος, ὑπῆρχεν ἄρμονία καὶ κάλλος εἰς τὸ βουκόλιον τοῦτο, ἢ ὁποῖα σπανίως ὑπάρχει καὶ εἰς οἰκογένειαν ἀνθρώπων ἐξ οἴκου εὐγενοῦς. Τὰ πτωχὰ ζῶα οὔτε κὰν ὑπώπτεον πόσοι ἀγῶνες δικαστικοί, πόσα συμβόλαια, ἀγωγαί, προτάσεις, κλητήρια, ἐπιδόσεις, «πρῶται γνωστοποιήσεις πλειστηριασμοῦ», ἀνακοπαί, ἐκκλήσεις ἐγίνοντο ἐπὶ τῆς ράχης καὶ τοῦ τραχήλου των, πόσα δὲ ἄρθρα τῆς δικονομίας καὶ τοῦ κώδικος ἐσύροντο, ἐστρεβλοῦντο, καὶ διεστρέφοντο ἐπάνω τῶν κεράτων των».¹⁴³

Στα πλαίσια του ίδιου διηγήματος, όμως, εμφανίζονται και ορισμένες σκηνές με άλλα ζώα, σκηνές που δείχνουν την στάση του ανθρώπου απέναντι στα μη ανθρώπινα ζώα. Και πάλι όμως, είναι γεγονός, ότι εδώ έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε το στοιχείο της αγάπης και συμπάθειας, με την οποία προσεγγίζει ο Α. Παπαδιαμάντης τον κόσμο των ζώων, καθώς καθιστά τον αναγνώστη ικανό να αντιληφθεί την κακομεταχείριση αυτών των ανυπεράσπιστων πλασμάτων, εξαιτίας της αποκοτιάς των ανθρώπων της υπαίθρου. Κάτι τέτοιο, επί παραδείγματι, είναι εμφανές εδώ, μέσα από την παρουσίαση της σκηνής με ένα γαϊδουράκι και μια κοπέλα, με το όνομα Ματώ, η οποία ενώ τρέχει πίσω από το ζώο για να το πιάσει, το χτυπάει ασυναίσθητα, αποκαλύπτοντας το μέγεθος της ανθρώπινης απεισκευσίας. Μιας απεισκευσίας, η οποία συχνά είναι συνδεδεμένη με την βιαιότητα του ανθρώπου έναντι του κόσμου των αθώων ζώων της φύσης. Το συγκεκριμένο απόσπασμα παρατίθεται ως εξής:

¹⁴³ Παπαδιαμάντης Α., (1985). «Αγάπη στον κρεμνό», στο Παπαδιαμάντης: Άπαντα, Δ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ. 485 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/235-gapi-st-n-kremno-1913>

*«Είδα μίαν πτωχήν κόρην απλοϊκήν ήτις είχε το προνόμιον όσον κι αν εγήρασκε, να φαίνεται πάντοτε ως μικρά παιδίσκη, την Ματώ, όταν το γαιδουράκι της είχε πηλαλήσει μίαν πρωϊαν επάνω εις το βουνόν του Άη -Λια. Τρέχουσα να το φτάσει, το εκτύπα άμα εις τα κάπουλα, και όταν δεν το έφθανε πλέον, ήρχισε να το πετροβολή».*¹⁴⁴

Μια άλλη παρόμοια σκηνή βιαιοπραγίας, την οποία παρουσιάζει μάλιστα ο Παπαδιαμάντης με καταδικαστέο και καυστικό τρόπο, εμφανίζεται και σε άλλο σημείο του διηγήματος. Αφορά τον ξυλοδαρμό ενός ταύρου στα οπίσθιά του με ραβδί από έναν παπά, γεγονός που προκαλεί συναισθήματα αγανάκτησης και θυμού στον αναγνώστη, για την ιδιότητα του ιερέα, ο οποίος ως εκπρόσωπος του Θεού, φροντίζει όλα τα ζωντανά του Κυρίου, σύμφωνα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Το ακόλουθο απόσπασμα αναφέρει χαρακτηριστικά:

*« Ό παπα-Είρηναϊος, άπλοϊκός καθ' όλα τα φαινόμενα, άμα εύρε τον περιεργον έπισκέπτην εκεί, έφαντάσθη, σχεδόν όπως και το Ματώ, ότι εάν εκτύπα το ζῶον όπίσω εις τα γλουτά, θα έσωφρονίζετο, ώστε να βγάλη το κεφάλι από την θυροπαγίδα. Είχε λοιπόν την όγκώδη όδοιπορικήν ράβδον του, και με αυτήν ήρχισε να κτυπᾷ άλύπητα το ζῶον εις τα όπίσθια, κ' εκτύπα, κ' έθορύβει, κ' έγέλα· και το βόδι έξηκολούθει να έχη το κεφάλι έντός της παγιδοθύρας, κ' έμενεν άκίνητον και έμούγκριζε».*¹⁴⁵

Ο Παπαδιαμάντης, για άλλη μια φορά, κι εδώ προβάλλει έναν τρόπο σκέψης που μπορεί να θεωρηθεί αρκετά κοντά στις φιλοσοφικές απόψεις του Jeremy Bentham και του John Stuart Mill, αναφορικά με το ζήτημα περί ένδειξης σεβασμού και αγάπης προς τα ζώα γενικότερα. Σε ένα ανάλογο επίπεδο, όμως, κινείται ταυτόχρονα και η άλλη σκηνή εντός του διηγήματος με τη γριά Βλάχα, η οποία έχει ένα γαιδουράκι που μεταφέρει λάχανα και που καθώς του πέφτουν από την πλάτη, αρχίζει να τα τρώει με λαιμαργία. Η ίδια η ηλικιωμένη Βλάχα, ενδιαφέρεται μόνο να σώσει το εμπόρευσμά της, χωρίς να υπολογίζει ότι έρχεται καταπάνω τους μια άμαξα με τρία άλογα, στοιχείο ενδεικτικό, ως προς την ανθρώπινη αλαζονεία και πλεονεξία του ανθρώπου, που αδιαφορεί για τη σωτηρία του άλλου και θέτει πάνω από όλα τα υλικά αγαθά. Το ακόλουθο απόσπασμα είναι πολύ χαρακτηριστικό άλλωστε:

¹⁴⁴ Ο.π., σ. 482

¹⁴⁵ Ο.π., σ. 483

« *Ἡ γριά ἢ Βλάχα ἔτρεξεν ἐπάνω στὰ σίδερα τῆς γραμμῆς, διὰ νὰ τὰ μαζώξῃ, νὰ τὰ γλυτώσῃ ἀπὸ τὴν ὄρεξιν τοῦ ζῶου, καὶ νὰ τὰ βάλῃ πίσω εἰς τὸν σάκκον, μὲ τὴν ἰδέαν νὰ τὰ μοσχοπωλήσῃ, ὡς νὰ μὴν ἔβλεπε τὸ φοβερὸν ὄχημα μὲ τὰ τρία λιπόσαρκα ἄλογα, πὺ ἤρχετο τριζοκοποῦν κατεπάνω τῆς[...]* *ἡ δε γριά εθυσίαζε τὸν ὄνον, εθυσίαζε κι τὸν εαυτὸν τῆς, μόνον τὰ λάχανα ἠθέλε νὰ σώσει...*».¹⁴⁶

Αυτὴ ἡ συγκεκριμένη θεώρηση τοῦ ἔργου τοῦ πεζογράφου, ἐπίσης, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ συνδεδεμένη καὶ με τὴν φιλοσοφικὴ θεώρηση καὶ ἰδεολογία «περὶ οικοφιλοσοφίας» καὶ με τὴν ὁποία ἐξάλλου, υφίσταται ἐντονὴ ἡ ἀποτύπωση τῆς σύγχρονης οικολογίας. Προερχόμενες ἀπὸ τὸν Naess, οἱ ἐννοίες τῆς οικοσοφίας καὶ τῆς οικοφιλοσοφίας μοιράζονται κοινὲς ἰδεολογίες παρατηρώντας τὴ φιλοσοφικὴ κατανόηση τῆς οικολογίας. Σύμφωνα με τὸν Naess ἡ οικοσοφία θεωρεῖται ὡς μιὰ «προσωπικὴ φιλοσοφία», ἡ ὁποία καθοδηγεῖ τὴ συμπεριφορὰ μας καὶ τὶς πεποιθήσεις μας πρὸς τὸ περιβάλλον, πὺ ποικίλλουν ἀπὸ ἄτομο σε ἄτομο, τονίζοντας τὴν ἐγγενὴ ἀξία τῆς φύσης καὶ τὴ σημασία τῆς πολιτιστικῆς καὶ φυσικῆς ποικιλομορφίας.¹⁴⁷

Ἀντίστοιχη σκληρὴ στάση ἀπέναντι στὰ ζῶα φανερόνεται καὶ στὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, «*Ἡ Φόνισσα*».¹⁴⁸ Στὸ ΙΖ κεφάλαιο τοῦ διηγήματος γίνεται λόγος γιὰ μιὰ βάρκα ἐπανδρωμένη με ψαράδες, οἱ ὁποῖοι ἔχουν πλεύσει κοντὰ στὴν τοποθεσία «*Σκοτεινὴ Σπηλιά*», γιὰ νὰ αλιεύσουν διάφορα εἶδη ψαριῶν ὅπως καραβίδες καὶ παγούρια. Ἡ περιοχὴ εἶναι γεμάτη βράχους καὶ ὁ καιρὸς θυελλώδης, γεγονός που γίνεται φανερό ἀπὸ τὸν παφλασμό τῶν κυμάτων τῆς θάλασσας πάνω στὰ βράχια. Οἱ καιρικὲς συνθήκες δὲν πτοοῦν τοὺς αλιεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦν μιὰ καλὴ ψαριά, με στόχο τὸ μέγιστο δυνατὸ κέρδος. Ἡ περιγραφὴ τῆς συγκεκριμένης σκηνῆς, δείχνει τὴν στάση τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ἀπόκτηση χρημάτων εἰς βάρος τοῦ θαλάσσιου ζωικῆς κόσμου, καθὼς γιὰ αὐτὸν, αὐτὸς ὁ κόσμος ἀποτελεῖ μέσο ὄχι ἀπλὰ ἐπιβίωσης ἀλλὰ καὶ πλουτισμοῦ.

«*Τὸ κῶμα ἀνωρθοῦτο, ἐπήδα, ἔπληττε τὴν ἄνω φλιὰν τοῦ στομίου, κατέπιπτε, πάλιν ἀνεπήδα, ἐξέπεμπε μακροὺς ὠρνημοὺς μανίας ἀπὸ τὶς ἀποθαλασσιῆς τοῦ βορρᾶ, πότε στεναγμοὺς πόνου καὶ πάθους ἀπὸ τὴν φουσκοθάλασσαν. Κάτω εἰς τὸ βάθος τὸ ἄπατον,*

¹⁴⁶ Ο.π., σ. 484

¹⁴⁷ Chaltse K.R., (2021). Ecophilosophy of Natural Harmony and Pragmatic Naturalism in Thoreau's Poems, in *Kaumodaki : Journal of Multidisciplinary Studies*, 2: 59

¹⁴⁸ Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «Ἡ Φόνισσα», στὸ *Παπαδιαμάντης: Ἀπαντα*, Γ' τόμος, Κεφάλαια Α- ΙΖ, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (ἐπιμ.), Ἀθήνα: Δόμος, σ.σ. 417-520 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/312-fonissa-1903>

μυστήριον καὶ σκότος σαλεῶν. Μία ποτὲ βάρκα, ὡς διηγοῦντο, εἰσπλεύσασα διὰ νὰ συλλέξῃ
καραβίδας καὶ παγούρια...»¹⁴⁹

Μια πιο σκληρή εικόνα εκτυλίσσεται στην πορεία του διηγήματος, καθώς ένας από τους ψαράδες στην προσπάθειά του να πετύχει το σκοπό του, να μαζέψει δηλαδή κρίταμα από τον βράχο που βρίσκεται στο στόμιο της σπηλιάς, παρατηρεί μια φώκια. Αμέσως, κάθεται πάνω στη ράχη του θαλάσσιου θηλαστικού, το οποίο τυχαίνει να έχει εγκλωβιστεί ανάμεσα στη θάλασσα και τον βράχο και να προσπαθεί μάταια να ξεφύγει. Ο ψαράς φέρεται βάνουσα στο ζώο, μιας και το χτυπάει με ένα ξύλο ανελέητα εως ότου ματώνει τόσο πολύ, που το αίμα του βάφει το κύμα κόκκινο. Στη συνέχεια ο νεαρός με λύσσα και πρωτοφανή βία πιάνει τη φώκια από το λαιμό με μια θηλιά και την τραβάει πάνω στη βάρκα. Όλη αυτή η περιγραφή του σκηνικού της αιχμαλωσίας του ζώου από τον συγγραφέα, καταδεικνύει την εχθρική και χωρίς αισθήματα, άκαμπτη στάση του ανθρώπου απέναντι σε ανυπεράσπιστα πλάσματα. Ο Παπαδιαμάντης τονίζει μια ζοφερή πραγματικότητα, που έγκειται στην κακομεταχείριση των μη ανθρώπινων ζώων εξαιτίας των ωφελιμιστικών ορέξεων του ανθρώπου. Το σημείο που περιγράφει από τη μια, τις εναγώνιες προσπάθειες του ζώου να γλιτώσει και από την άλλη, την αποτρόπαιη συμπεριφορά του ψαρά (χωρίς να την ωραιοποιεί), υποδηλώνουν την ευαισθησία του για τα ζώα και τον σεβασμό που τους αποδίδει, αφού είναι σαν να ασκεί ένα δριμύ «κατηγορώ» για όλους όσους είναι υπεύθυνοι για την απάνθρωπη συμπεριφορά απέναντί τους. Το ακόλουθο χωρίο επιβεβαιώνει την παραπάνω σκέψη:

« εἷς τῶν ναυβατῶν εἶχεν ἀναρριχηθῆ εἰς τὸ τρομερὸν ὕψος τοῦ βράχου διὰ νὰ συλλέξῃ
κρίταμα, ἐκάθισεν ἐπάνω εἰς μίαν φώκην ζωντανὴν φράττουσαν ἀκριβῶς τὸ πλάτος τοῦ
στομίου. Τὸ σκοτεινὸν ζῶον ἀνεταράσσετο, ἤσπαιρεν, ἢ μικρὰ σκάφη ἐπάλλετο, ἔτρεμε,
καὶ δὲν ἤμποροῦσε νὰ ὑπάγῃ οὔτε ἐμπρὸς οὔτε ὀπίσω. Ὁ ναυβάτης ὁ ἐντὸς τῆς βάρκας
ἐκτύπησε τὴν φώκην μ' ἓνα πέλεκυν, τὴν αἱμάτωσε, τὸ κῶμα ἐκοκκίνησεν ἐπ' ὀλίγον. Ἡ
φώκη ἤσπαιρεν ἐν ἀγωνίᾳ. Ὁ νεαρὸς ἀλιεὺς κατῶρθωσε νὰ σφίγῃ τὸν λαιμὸν μὲ μίαν
θηλειάν, καὶ καλέσας τὸν ἄλλον σύντροφόν του εἰς βοήθειαν κατῶρθωσε τῇ βοηθείᾳ αὐτοῦ, μὲ
κίνδυνον νὰ βουλιάξῃ ἢ φελοῦκα, ν' ἀνασύρῃ ἐπάνω τὴν φώκην»¹⁵⁰

¹⁴⁹ Ο.π., σ. 513

¹⁵⁰ Ο.π.

Μια αντίθετη εικόνα για τη σχέση ανθρώπου και ζώου, παρουσιάζοντας την αγάπη και το σεβασμό προς αυτά, μπορεί να αποτυπωθεί μέσα από το παράδειγμα του έργου του Παπαδιαμάντη «**Θέρος – Έρωσ**».¹⁵¹ Κι αυτό επειδή εδώ, η γριά -Φωτεινή εκφράζει έντονη αγάπη και στοργή προς τα οικόσιτα ζώα και ιδιαίτερα προς μια προβατίνα με την οποία ζει μαζί, έχοντας αντικαταστήσει το ζώο την ανθρώπινη παρουσία. Η προβατίνα αυτή είναι συγκεκριμένα, σαν ένα είδος ανθρώπινου πλάσματος, στοιχείο συναφές με την θεώρηση ιδίως του Jeremy Bentham περί του κόσμου των ζώων, που αναφέρει ενδεικτικά ότι ο άνθρωπος οφείλει να συνυπάρχει με τα ζώα σε πλαίσιο αρμονίας και να προασπίζεται τα δικαιώματά τους.¹⁵² Η προβατίνα εδώ είναι ένα πλάσμα απόλυτα σεβαστό, που φαίνεται σαν να εκφράζει και η ίδια συναισθήματα αγάπης και αφοσίωσης προς την γριά Φωτεινή, δεδομένου, ότι η τελευταία ζει μόνη της και δεν έχει κοινωνικές σχέσεις με άλλους ανθρώπους. Συμβιώνουν αρμονικά η μια με την άλλη, χωρίς να τους λείπει κάτι ή να έχουν ανάγκη κάλυψης κάποιου συναισθηματικού κενού. Με το έργο αυτό ο Παπαδιαμάντης, επιθυμεί να επισημάνει την σημαίνουσα θέση των ζώων στη ζωή του ατόμου και το αξιακό υπόβαθρο που τα χαρακτηρίζει. Στο ακόλουθο χωρίο είναι φανερό αυτή η σχέση στοργής και ανιδιοτελούς αγάπης της γριάς με την προβατίνα:

*«ή καλή γραῖα ἦτο πάντοτε ἀγροδίαιτος, καὶ ἂν διενυκτέρευε συνήθως εἰς τὴν πόλιν, ποτέ, οὔτε μίαν ἡμέραν δὲν ἔλειπεν ἀπὸ τὴν ἐξοχὴν. Εἶχε τὴν ἀμνάδα τῆς, τὴν ὁποῖαν ἔτρεφε φιλοστόργως καὶ αἱ ἀγαθαὶ γειτόνισσαι διηγοῦντο ὅτι ἐκοιμᾶτο μετ’ αὐτῆς ἀγκαλιαστά, διὰ νὰ ζεσταίνεται. Ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν ἐκοιμᾶτο μετὲν τὴν ἀμνάδα, ἐκοιμᾶτο ὅμως εἰς τὸ αὐτὸ ὑπόστεγον, ὅπου καὶ ἡ ἀμνάς, μικρὸν ὑπόστεγον μὴ διαφέρον ὀρνιθῶνος εἰς τὸν μυχὸν τῆς ἀὐλῆς. Καὶ τὴν ἡμέραν ἡ μὲν ἀμνάς εἶχε τὰ ἀρνία τῆς, ἡ δὲ Φωτεινὴ τὰ παιδία τῆς, τὰ τέκνα τῆς κυρίας τῆς καὶ τῆς ἀδελφῆς αὐτῆς, ἡμίσειαν δωδεκάδα μικρῶν διαβόλων, οἵτινες ἐκρεμῶντο ἀπὸ τὰ φουστάνια τῆς, προσεκολλῶντο εἰς τὰ σπηλαιώδη στέρνα τῆς καὶ ἐπήδων εἰς τοὺς κυρτοὺς ὄμους τῆς. Τὴν δὲ νύκτα ἡ μὲν ἀμνάς εἶχε τὰ μηρυκάσματά τῆς, δι’ ὧν ἐκράτει ἔξυπνον τὴν σύνοικον, ἡ δὲ γραῖα εἶχε τὰ ὄνειρά τῆς, ἄλλα μηρυκάσματα τῆς φαντασίας καὶ αὐτά, ὑφ’ ὧν ἐστέναζεν ἐνίοτε ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός, ἐξυπνοῦσα τὴν προβατίαν, ἥτις διὰ μικροῦ βελασμοῦ ἀπήντα συμπαθῶς εἰς τοὺς στεναγμούς τῆς».*¹⁵³

¹⁵¹ Παπαδιαμάντης ΑΛ., (1982). «Θέρος -Έρωσ», στο Παπαδιαμάντης: Ἀπαντα, Β' τόμος, Ν. Δ.

Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 183 – 209 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/373-theros-ros-1891>

¹⁵² Bentham J., (1996). *Introduction to the principles of moral and legislation*, Oxford: Clarendon Press, p. 282

¹⁵³ Παπαδιαμάντης ΑΛ., (1982). «Θέρος -Έρωσ», στο Παπαδιαμάντης: Ἀπαντα, Β' τόμος, Ν. Δ.

Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ. 183 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/373-theros-ros-1891>

Περιδιαβαίνοντας τα έργα του Παπαδιαμάντη, στο διήγημά του με τον τίτλο «**Θητεία της πενθεράς**»¹⁵⁴ προβάλλεται η αγάπη και η στοργή της πρωταγωνίστριας, της θείας Χαρμολίνας, για τα ζωντανά της, δείχνοντας όμως και ιδιαίτερη αφοσίωση σε μια γίδα της.

*«Εἶχεν ὄρνιθες, πάπιες, χῆνες, μίαν προβατίναν με τὸ ἀρνὶ της, μίαν κασίκαν με τὰ ἐρίφιά της, δύο μικρὰ γουρουνόπουλα...καὶ τέλος μίαν ὄνον με τὸ πουλάρι της. **Ὅλ' αὐτά, καθὼς καὶ τὰ ἑπτὰ παιδιά, ἦσαν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς πενθεράς**[...]νὰ τρέφη τὰ δύο γουρουνόπουλα, νὰ τὰ ὀδηγῇ εἰς τὴν λάσπην τοῦ γειτονικοῦ ρεύματος διὰ νὰ κυλισθοῦν· νὰ ἐξάγη πρὸς βοσκὴν εἰς τὰ χωράφια τὴν κασίκαν με τὰ ἐρίφιά της, τὴν ἀμνάδα με τὸ ἀρνίον της· νὰ δένη τὴν προβατίναν εἰς τὴν ἄκραν τοῦ κάμπου, εἰς τὴν ὑπώρειαν τοῦ μικροῦ λόφου, τὴν κασίκαν, ὀλίγον παραπάνω, ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ βραχώδους λόφου, ἀνάμεσα εἰς σχοίνους καὶ πρινάρια· νὰ ἐπισκέπτεται καὶ πάλιν κασίκαν καὶ προβατίναν, διὰ νὰ τὰς «ἀλλάξῃ», ἤτοι τὰς μεταφέρῃ καὶ τὰς δέση παρέκει. Νὰ ὀδηγῇ τὴν γαῖδουρίτσαν με τὸ πουλαράκι της εἰς τὰ χωράφια, νὰ τὴν δένη εἰς ἓνα κορμόν, καὶ πάλιν νὰ τὴν ἐπισκέπτεται. Νὰ κουβαλᾷ ἀπὸ τὸν ἀχυρῶνα ἄχυρον διὰ τὴν ὄνον, εἰς τὰ ἰσόγεια καὶ τὰς αὐλὰς τῆς οἰκίας δεμάτια χόρτου διὰ τὴν ἀμνάδα καὶ τὴν αἴγα, διὰ τὴν νύκτα, καὶ ἐν ἐλλείψει ἐπαρκοῦς βοσκῆς.»*¹⁵⁵

Ὅμως, τὴν ἴδια στιγμή καθίσταται ἐκδηλο, ὅτι αὐτὴ ἡ αγάπη φαίνεται ἐν μέρει νὰ επισκιάζεται ἀπὸ τὸ γεγονός, πὼς αὐτὸ τὸ ζῶο (ἡ γίδα) δὲν παύει νὰ ἀντιμετωπίζεται καὶ ὡς ἓνα ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης με στόχο τὴν ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειας τῆς Χαρμολίνας. Με ἄλλα λόγια, ἐδῶ φαίνεται νὰ προβάλλεται περισσότερο ἓνας τρόπος σκέψης που παραπέμπει καὶ στὴν σχετικὴ φιλοσοφικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος περὶ τῆς στάσης καὶ σχέσης με τὸν κόσμον τῶν ζῶων ἀπὸ τὸν Immanuel Kant. Μία ἀντιμετώπιση δηλαδὴ, με βάση τὴν ὁποία τὰ ζῶα, πρωτίστως, θεωροῦνται πὼς εἶναι ἐργαλεῖα καὶ μέσα γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῶν ἀνθρώπων καὶ γιὰ τὴν ικανοποίησιν διαφόρων τῶν ἀναγκῶν.¹⁵⁶ Αὐτὴ ἡ σύνδεση φαίνεται ἄλλωστε, νὰ προβάλλεται κι ἐδῶ, καθὼς πρὸς τὸ τέλος τοῦ διηγήματος γίνεται φανερὴ αὐτὴ ἡ σκέψη, με τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα:

«Ὑστερα ἀπὸ δύο ὥρες ἐυρέθη ἡ γίδα, ἠσύχασαν τὰ παιδιά, ἡ δαμιτζάνα με τὸ μοσχάτο ἐπωλήθη καλὰ εἰς τὸ μαγαζὶ τοῦ Ματθαίου καὶ ἡ κοίλοπονούσα ἐγέννησε καὶ ὄγδοον παιδίον – ἄρρεν- το δέκατον, συλλήβδην καὶ τῶν νεκρῶν. Ἡῦξανον τὰ «χάρματα» τῆς οἰκίας,

¹⁵⁴ Παπαδιαμάντης ΑΛ., (1984). «Η Θητεία της Πενθεράς», στο Παπαδιαμάντης: Ἄπαντα, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (ἐπιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 405 – 416 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/313-thiteia-t-s-penther-s-1902>

¹⁵⁵ Ο.π., σ.σ 409-410

¹⁵⁶ Kant I., (2018). Conjectures on the Beginnings of Human History, In Reiss D., (eds.), Nisbet H.B., (translated), Kant's political writings, Cambridge UK: Cambridge University Press, p. 225

ἐπληθύνοντο τὰ βάσανα τοῦ κόσμου, ἐπολλαπλασιάζοντο οἱ κόποι κ' αἱ φροντίδες τῆς πενθεράς». ¹⁵⁷

Ας μην παραλειφθεῖ ὅτι αὐτή ἡ σχέση ἀγάπης, ἀφοσίωσης καὶ ἀπόλυτου σεβασμοῦ πρὸς τὰ ἔμβια ὄντα, πού στα ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀγγίζει καὶ μὴ βαθύτερη θεολογική καὶ θρησκευτική διάσταση, ἀποτυπώνεται καὶ στο διήγημά του «**Βάρδιανος στα σπόρκα**». ¹⁵⁸ Στὴν συγκεκριμένη περίπτωση, αὐτὸ τὸ στοιχεῖο πού παρατηροῦμε, πὼς κυριαρχεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ, εἶναι ἡ ἰδιαίτερη σχέση ἀγάπης καὶ ἀφοσίωσης πού ἀναπτύσσει μὴ γάτα, ἡ Μπαμπή, μὲ ἕνα μοναχό, τὸν πατέρα Νικόδημο. Ὁ ἴδιος ἀγαπάει πολὺ αὐτὴ τὴν γάτα, ἡ ὁποία ταυτόχρονα ἄλλωστε, ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος συντροφιάς, τὴ στιγμὴ πού ἀποτελεῖ καὶ ἕνα εἶδος καθοδηγητή, ἐπειδὴ του δείχνει τὸ δρόμο γιὰ τὸ δάσος, σὲ μὴ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία στὸν τόπο του ἔχει ἐμφανιστεῖ χολέρα, λόγω τῆς ἐλεύσης κάποιων ξένων στὸ νησί. Ἡ ἴδια ἡ γάτα, στὸ διήγημα, περιγράφεται ὁμορφῆ μὲ μὴ ἐξωπραγματική διάσταση, στοιχεῖο πού εἶναι φανερό παρακάτω:

«ἡ Μπαμπή μαύρη ὡς ἔβενος, μὲ δύο λαμπερά ὄμματα φαιά, κυανά καὶ ἀόριστου χρώματος λάμποντα εἰς τὸ σκότος». ¹⁵⁹

Αὐτὴ ἡ σχέση ἀγάπης μὲ τὸν κόσμον τῶν ζώων, στὰ πλαίσια τοῦ συγκεκριμένου διηγήματος, εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ἀποτυπώνεται μὲ ἐνάργεια στὴ σχέση τοῦ ιερέα Νικόδημου μὲ τὴν γάτα του, καθὼς ἐνῶ τὴν εἶχε χάσει καὶ τὴν ξαναβρίσκει, νιώθοντας χαρούμενος καὶ γιὰ αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ τὴν φιλέψει μὲ ὅ,τι καλύτερο ἔχει. Τὴν ἀγάπη του γιὰ τὸ ζῶο του τὴν ἀναγνωρίζει ἄλλος ἕνας χαρακτήρας τοῦ διηγήματος, ἡ θεία- Σκευώ, ἡ ὁποία χαίρεται μὲ τὴν χαρὰ του, ἀλλὰ καὶ ὁ παραγιός του, μὴς καὶ θὰ ἔχει πὴ συντροφιά καὶ θὰ καταπολεμήσει τὴν μοναξιά του. Ἄρα, γίνεται σαφές ὅτι τὰ ζῶα κατέχουν ἰδιαίτερη θέση στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ὡς σύντροφοι καὶ πιστοὶ φίλοι. Στὸ παρακάτω χωρίο διακρίνεται αὐτὴ ἡ σχέση ἱερέα-γάτας ἐντονότερα:

«Τὴν ἰδίαν στιγμὴν, παρατεταμένος μἰαουρισμὸς ἠκούσθη ὀπισθεν τῶν θάμνων. Ὁ Νικόδημος ἀνεγνώρισε τὴν φωνήν, ἐστράφη ζωηρῶς καὶ εἶδε τὴν γάτταν του, μαύρην καὶ παχεῖαν ἀπὸ τοὺς ἀρουραίους μῦς τοὺς ὁποίους ἐθήρευε πολυπληθεῖς καθ' ἑκάστην.—

¹⁵⁷ Παπαδιαμάντης ΑΛ., (1984). «Ἡ θητεία τῆς Πενθεράς», στὸ Παπαδιαμάντης: Ἄπαντα, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (ἐπιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.416 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/313-thiteia-t-s-penther-s-1902>

¹⁵⁸ Παπαδιαμάντης ΑΛ., (1982). «Βαρδιάνος στα σπόρκα», στὸ Παπαδιαμάντης: Ἄπαντα, Β' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (ἐπιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 541-640 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/357-vardianos-st-sporka-1893>

¹⁵⁹ Ο.π., σ. 602

*Μπαμπή! Μπαμπή! ἔκραζεν ὁ Νικόδημος· ἔλα δῶ! ψί, ψί, ψί! — Τί; τὴν ἡῶρες, βλέπω τὴν γάττα σου, καθὼς ἤρθες ἐδῶ ἀπάνου στὸ βουνάκι, γερο-Νικόδημε; εἶπεν ἡ Σκεύω. — Πρώτη φορά, βλοημένη, εἶναι... Τώρα μοῦ ἔρχεται, εἶπεν ὁ Νικόδημος. **Ἡ Μπαμπὴ ἐπλησίασε τρέχουσα, ρίπτουσα δύσπιστα βλέμματα εἰς τοὺς ξένους, καὶ διευθυνομένη πρὸς τὸν κύριόν της.** Ὁ Νικόδημος τῆς ἔρριπεν ἄφθονα κόκκαλα μετὰ κρέατος, καὶ ἡ Μπαμπὴ ὄρμησε, τὰ ἤρπασε καὶ ἀπεμακρύνθη ὀλίγα βήματα. — Βαρέθηκε ἡ καημένη νὰ τρώγῃ ὄλο ἀγρομερινὸ κυνήγι, εἶπεν ὁ Νικόδημος, καὶ σὰν τῆς ἐμύρισε πὸ ψήσαμε τὸ κασίκι, ἤρθε νὰ πάρῃ τὸ μερτικό της. Εἰς τὴν παρατήρησιν τοῦ μοναχοῦ ἀπήντησεν ἡ φωνὴ τοῦ παραγουιοῦ του, ὅστις εἶχε διακόψει πρὸς στιγμὴν τὸ μέλος του, καὶ εἶχεν ἀντιληφθῆ τὸ τί συνέβη. — Δὲν εἶναι τόσο γιὰ τὸ κασίκι, πάτερ Νικόδημε! ἔκραζεν ὁ Ἀγκόρτζας· **μυρίστηκε, πὼς φεύγ' ἡ ξενούρα καὶ πὼς θὰ μείνουμι μοναχοί μας, κ' ἤρθι κι αὐτήνῃ νὰ μᾶς βρῆ γιὰ νὰ μᾶς κάμ' συντροφιά**».¹⁶⁰*

Προχωρώντας στην ἀνάλυση τῶν διηγημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀνιχνεύει κανεὶς στο διήγημά του με τίτλο «**Με τον πεζοβόλο**»¹⁶¹ τὴν στενὴ σχέση μεταξύ ἀνθρώπου καὶ ζώου. Πρόκειται γιὰ τὴν σχέση ἐνὸς ἀπλοϊκοῦ ἀνθρώπου τοῦ χωριοῦ, με τὸ ὄνομα Ἀντώνης Κανταράκιας καὶ τοῦ γαϊδάρου του, ἡ ὁποία στὴν πραγματικότητα ἀποτυπώνεται περισσότερο σαν ἕνας δεσμὸς μεταξύ ἀφέντη καὶ υποζυγίου. Ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ, δηλαδή, μοιάζει νὰ παραπέμπει πιο πολὺ στὶς προαναφερόμενες προσεγγίσεις τοῦ Immanuel Kant περὶ μίας σχέσης ἀφέντη καὶ εργαλείου (ἄνθρωπος -ζῶο). Το γαϊδούρι εἶναι υπάκουο καὶ υπομονετικὸ στὶς βουλὲς τοῦ αφεντικοῦ του καὶ φαίνεται νὰ κατανοεῖ πλήρως τὶς ἐντολὲς του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Κανταράκιας υπερηφανεύεται γιὰ τὶς ἐξαιρετὲς ικανότητες τοῦ ζώου του καὶ νιώθει τυχερὸς πού το ἔχει στὴ δούλεψη του. Γίνεται φανερό ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἀναγνωρίζει στὸ ζῶο ἀνθρώπινες δυνατότητες (ἀντίληψης, σεβασμοῦ, γνώσης) ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐξυπηρετεῖ τὶς προσωπικὲς του υποθέσεις, ἔχοντάς το ὡς ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης. Στὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ σύντομο διήγημα τοῦ πεζογράφου γίνονται φανερὲς αὐτὲς οἱ δύο ἀπόψεις:

«...ἐκεῖ ἀντίκρυζεν ἕνα ἀνταγωνιστὴν εἰς τὸ ἐμπόριον, τὸν Ἀντώνην τὸν Κανταράκιαν, μετὰ τὸν ὄνον του καταφορτωμένον. Τὸν γαϊδαρόν του τὸν εἶχε μάθει ὑπακοὴν καὶ γυμναστικὴν, ἀκόμη καὶ «γνώσιν», καθὼς ἐκαυχᾶτο ὁ ἴδιος. Ἐπροπορεύετο τὸ ζῶον, ἠκολούθει συνήθως ὁ κύριός του. Εἶτα, ὅταν ἤθελε νὰ τὸ σταματήσῃ, αἰφνης ἔκραζε:— Βρὲ σύ, στάσου! Καὶ τ'

¹⁶⁰ Ο.π., σ.639

¹⁶¹ Παπαδιαμάντης Αλ., (1985). «Με τον πεζοβόλο», στο Παπαδιαμάντης: Ἄπαντα, Δ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (ἐπιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 199-204 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/263-m-t-n-pezovol-1907>

όνάριον ἴστατο. Ἄλλοτε, ὅταν μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ὄνου, καμμία πελάτις κατερχομένη ἀπὸ οἰκίαν ἐπαρουσιάζετο, ὁ Ἀντώνης ἐφώναζε: — **Βρὲ σύ, μεταβολή! ἔλα δῶ. Καὶ τ' ὄνάριον ἐγύριζε, κ' ἤρχετο πίσω.** Ὅταν ὁμως συνέβαινε νὰ προπορεύεται ὁ ἄνθρωπος τοῦ ὄνου, τότε τὸν ἐκραζε: — Ἔλα γλήγορα, βρέ! Καὶ τὸ ζῶον ἐτάχυνε τὸ βῆμα καὶ τὸν ἔφθανεν. **Ὅλ' αὐτὰ εἶχον κάμει ἀρκετὴν ἐντύπωσιν εἰς τὸ πλῆθος, κὶ ὁ κῆρ Ἀντωνάκης ὁ Ρήγας, ἔξυπνος δικολάβος τοῦ τόπου, εἶχεν ἀναγγεῖλει ὅτι ἐπροτίθετο νὰ συντάξῃ ἐγκώμιον εἰς τὰς ἀρετὰς τοῦ ὄνου».**¹⁶²

Ἄλλο ἓνα διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη που καταγράφει με παραστατικότητα τὴν εγκατάλειψη τοῦ ζώου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθειά του (ζώου) νὰ ζήσει καὶ νὰ επιβιώσει με κάθε τρόπο, εἶναι αὐτὸ με τίτλο **«Φορτωμένα κόκκαλα»**.¹⁶³ Ὁ αφηγητὴς παρουσιάζει τὴν ἐνέργειαν ἐνός σκύλου, με τὸ ὄνομα Σαμῶνης, ὁ ὁποῖος ἔχει εγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τὸ αφεντικό του (Σταμάτη Ἀλεξανδράκη) καὶ ὁ ὁποῖος ἀναζητᾷ τροφή ἀπὸ τοὺς γύρω ἀνθρώπους τῆς περιοχῆς. Ἡ δεινὴ κατάστασις τοῦ σκύλου γίνεται ἐκδηλὴ ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τοῦ ὡς ἀδέσποτου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀπουσία φροντίδας του, ὅσο διάστημα ἦταν ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιαν τοῦ αφεντικοῦ του:

*«ὁ σκύλος τοῦ Σταμάτη τοῦ Ἀλεξανδράκη, σκύλος προωρισμένος ὁψέποτε νὰ μείνῃ ἀδέσποτος.[...] Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ καλά του ὅταν ἦτο ὁ Σταμάτης, διὰ τὸν περιπαθῶς ἀφωσιωμένον σκύλον δὲν εἶχε λάβει ἄλλην πρόνοιαν, εἰμὴ νὰ τὸν ρίπτῃ αἰφνιδίως εἰς τὸ κῶμα, γαυγίζοντα καὶ μὴ θέλοντα, διὰ νὰ κολυμβᾷ. Τὸν εἶχεν ἀφήσει ἀκούρευτον καὶ βαθύτριχον ἀπὸ χρόνων πολλῶν. Ἦτο πολὺ μαλλιαρὸς σκύλος.»*¹⁶⁴

Παράλληλα, σὲ ὅλο τὸ διήγημα διαγράφεται ἡ αγωνιώδης προσπάθεια τοῦ σκύλου νὰ ζήσει με οτιδήποτε του προσφέρουν οἱ ἄνθρωποι, λειτουργώντας παρασιτικά. Ἀκολουθεῖ τοὺς κατοίκους, ὅταν μυρίζεται φαγητό, πιστεύοντας ὅτι θὰ τὸν λυπηθοῦν καὶ θὰ τὸν ελεήσουν. Βέβαια, ἡ στάσις τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντί του δὲν εἶναι πάντα φιλική, με ἀποτέλεσμα νὰ τὸν διώχνουν, χωρὶς νὰ τὸν στέργουν. Τὸ ζῶο αὐτό, ὁμως, παρουσιάζεται πονηρὸ καὶ μαχητὴς τῆς ζωῆς, καθὼς ἐκμεταλεύεται κάθε ευκαιρία γιὰ νὰ επιβιώσει καὶ λειτουργεῖ συμφεροντολογικὰ ἀπέναντι στοὺς ἀνθρώπους (τρέχει σὲ ὅποιον πιστεύει, ὅτι μπορεῖ νὰ του δώσει φαγητό). Ἴσως, σὲ τὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ὑπάρχουν παραλληλισμοὶ με τὸν ἄνθρωπο, που πράττει ευκαιριακὰ καὶ με ωφελμιστικούς σκοπούς. Ὁ Παπαδιαμάντης,

¹⁶² Ο.π., σ.σ. 201-202

¹⁶³ Παπαδιαμάντης Αλ., (1985). «Φορτωμένα κόκκαλα», στο *Παπαδιαμάντης: Ἀπαντα, Δ' τόμος*, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Ἀθήνα: Δόμος, σ.σ. 217-222 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/260-fortomena-kokkala-1907>

¹⁶⁴ Οπ. σ.σ. 217-218

ωστόσο, μέσα από το έργο του, επιθυμεί να περάσει το μήνυμα, ότι τα ζώα ενεργούν άλογα-αθώα και μόνο με το αίσθημα της αυτοσυντήρησης (που είναι βασικό για αυτά, εξ' ου και η τελευταία φράση του κειμένου, που υποδηλώνει τη σπουδαιότητα της τροφής) και για αυτό δικαιολογημένα πράττουν τοιουτοτρόπως. Ο άνθρωπος, από την άλλη πλευρά, οφείλει να τα προστατεύει και να σέβεται το δικαίωμά τους για ζωή και να εφευρίσκει τρόπους για την εξάλειψη των αδέσποτων ζώων. Οι παραπάνω σκέψεις είναι εμφανείς στα ακόλουθα χωρία:

«Τότε ὁ Σαμῶνης πλησιάσας, ἔβαλε τὸ ρύγχος του μεταξὺ τῶν δύο χειρῶν τῆς γραίας, καὶ σιμὰ εἰς τὸ δεμένον στόμιον τοῦ σάκκου, καὶ ἀφῆκε μικρὰν ὑλακὴν. Ἡ γραῖα τὸν ἐδίωξε.[...] Ὁ Σαμῶνης, ἀφοῦ ἔτρεξε γαυγίζων ἐδῶ κ' ἐκεῖ, κ' ἔφαγε μέγα κόμματον ψωμίου, τὸν ὁποῖον τοῦ εἶχε ρίψει ὁ Λαμιαῖος, ἐγύρισε πάλιν πλησίον μας, καθὼς εἶχομεν καθίσει ἀντικρὺ τοῦ ναοῦ, ἔκαμνεν ἐν βῆμα πρὸς τὸν σάκκον, εἶτα ἐν βῆμα πρὸς ἡμᾶς, ἐξέπεμπε μικρὰ γαυγίσματα, καὶ δὲν ἔπαυε νὰ κοιτάζῃ καὶ νὰ ὀσφραίνεται πρὸς τὸ μέρος τοῦ σάκκου.[...] Καὶ τὸ πρωί, ὅταν ἐψῆλωσεν ὡς μίαν καλαμιὰν ὁ ἥλιος, ὁ Σαμῶνης, ὁ σκύλος τοῦ Σταμάτη ὁ ἀδέσποτος, ἠκολούθησε τὴν καλογραῖαν ἐπάνω εἰς τ' Ἀλώνι, εἰς τὸ Κοιμητήρι τοῦ παλαιοῦ μονυδρίου, καὶ καθὼς ἐκείνη ἐκένωνε τὸν σάκκον μέσα εἰς τὸ ὀστεοφυλάκιον, ὁ γηραιὸς σκύλος ἀνωρθοῦτο, κ' ἐστηλώνετο πρὸς τὸν τοῖχον τοῦ μικροῦ κτιρίου, κ' ἐξέπεμπε γογγυσμοὺς συνεσταλμένης ἐπιθυμίας, ὡς νὰ ἤθελε νὰ εἶπῃ: «Κρῖμα, τόσα κόκκαλα!»¹⁶⁵

Ἴσως μια ιδιαίτερη περίπτωση, με την οποία αναδύεται η δύναμη των ίδιων των ζώων, και τα οποία μπορεί να φτάσουν ακόμα και στο σημείο της δυναμικής αντίδρασης έναντι των ανθρώπων, σε περίπτωση που οι τελευταίοι τα κακομεταχειρίζονται, αποτυπώνεται μέσω ενός γαϊδάρου στο διήγημα του Παπαδιαμάντη «*Στην Αγία Αναστασία*».¹⁶⁶ Το ακόλουθο απόσπασμα είναι ενδεικτικό εδώ:

«ὁ πέμπτος, νεανίας εἰκοσαέτης, εἶχε κατὰ τὸ φαινόμενον, τὸ ἀξιώτερον ὑποζύγιον ὑπὲρ πάντας τοὺς λοιπούς, ὑψηλὸν ὄνον, εὐρωστον, πλατυκόκκαλον, καὶ ὑποκοκκινίζοντα τὸ τεφρὸν τρίχωμα. Καὶ ὅμως, ἀντὶ νὰ τρέχῃ πρῶτος, ἤρχετο τελευταῖος πάντων τῶν συνοδοιπόρων. Ὁ ὄνος ἐφαίνετο ἀναίσθητος εἰς ὅλους τοὺς κτύπους ὅσους τοῦ ἔδιδεν εἰς τὰ νῶτα ὁ ἀναβάτης, μὲ τὴν ράβδον του πρῶτον, εἶτα μὲ αὐτὸ τὸ σχοινίον τοῦ καπιστριίου. Ἐφαίνετο ὅτι δὲν εἶχε φάγει καλὰ τὸ χόρτον του ἢ τὸ ἄχυρόν του, ἢ ὅτι ἦτο ἀποφασισμένος νὰ πεισμώσῃ ἐκ παντὸς τρόπου τὸν ἀναβάτην. Ὅσον οὗτος ἐκτύπα, τόσον ὀκνότερος ἐγίνετο

¹⁶⁵ Ο.π., σ.σ. 219-221

¹⁶⁶ Παπαδιαμάντης Αλ., (1982). «Στην Αγία Αναστασία», στο Παπαδιαμάντης: Ἄπαντα, Β' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 343-362 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/365-st-n-gi-nastasa-1892>

ἐκεῖνος. Ἐνίστε ἐδοκίμαζε νὰ τὸν ἐρεθίσῃ ὑπὸ τὴν κοιλίαν διὰ τῶν ὑποδημάτων του. Ὅλα εἰς μάτην. Καὶ ἦτο θαῦμα πῶς κατώρθωσε νὰ μὴ χάνῃ ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοὺς πολλὰ βήματα προπορευομένουσ ἀυτοῦ τέσσαρας ἄνδρας, ὧν οἱ δύο εἶχον ἀκολουθοῦντας καὶ τοὺς ἀγωγιάτας των»¹⁶⁷

Εἶναι εμφανές ὅτι ἀναδεικνύεται τὸ στοιχεῖο μιᾶς ἰδιαίτερης ευφυΐας ἀπὸ ἓνα πλάσμα, το ὁποῖο διαχρονικά καὶ παραδοσιακά χρησιμοποιεῖται ὡς υποζύγιο ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ο γάιδαρος, ἐν προκειμένῳ εἶναι ἓνα ὄν με ἰδιαίτερη ευαισθησία, συναισθήματα, ἀλλὰ καὶ οξύνοια, ἔτσι πῶς νὰ καταλήγει στο τέλος νὰ ἐκμεταλλεῖται αὐτὸς τὸν συγκεκριμένο νέο, πῶς τὸν ἔχει καβαλικέψει. Στὸ ἀκόλουθο σημεῖο γίνεται φανερὴ αὐτὴ ἡ ἀντίληψη:

«Ὁ εὐρωστος ὄνος, ἐννοήσας, φαίνεται, τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἀναβάτου, τὸ εἶχε παρακάμει τὴν φορὰν ταύτην, ἀφοῦ μάλιστα ἦτο καὶ ἀνήφορος εἰς τὴν ἐπιστροφήν. Δὲν ἤθελεν ἀπολύτως νὰ βαδίσῃ. Ἐπήγαινε μὲ βραδύτητα χελώνης.»¹⁶⁸

Για ἄλλη μιὰ φορὰ ἄλλωστε, ἐδῶ ὁ Παπαδιαμάντης, φαίνεται νὰ ἀναδεικνύει τὸ γνῶρισμα μιᾶς σχετικῆς ἀνωτερότητας τῶν ζώων ἐναντι τοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων. Πρόκειται γιὰ ἓνα στοιχεῖο πῶς ἓνα βαθύτερο ἐπίπεδο, συνάδει καὶ με τὴν σχετικὴ τάση τοῦ συγγραφέα, νὰ προβάλλει ἐνίστε ἓνα εἶδος βαθύτερης σοφίας στα πλαίσια τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ το ὁποῖο συναντάται ὡς ἀντίληψη στὴν δημοτικὴ ποίηση.¹⁶⁹

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης σε ἀρκετὰ διηγήματά του, τα ὁποῖα εἶναι γραμμένα σε ὄριμη ἡλικία, παρουσιάζει τα ζῶα νὰ διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἔργου, λαμβάνοντας μορφή συμβόλων. Αὐτὸ τὸ γνῶρισμα, βέβαια, ἀνάγει τις ἐπιδράσεις τοῦ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν παράδοση, ὅπως τονίστηκε πρῶτα. Το πλέον ἐνδεικτικὸ παράδειγμα, ἐδῶ, εἶναι συνδεδεμένο με τὴν περίπτωση τῆς κατσίκας «Μοσχούλας», στα πλαίσια τοῦ πολὺ γνωστοῦ τοῦ διηγήματος με τίτλο, «**Ὀνειρο στο Κῦμα**».¹⁷⁰ Ἡ συγκεκριμένη κατσίκα φαίνεται νὰ συνδέεται ἐν μέρει στὴ σκέψη τοῦ κεντρικοῦ πρωταγωνιστῆ τῆς ἱστορίας, με μιὰ νεαρὴ κοπέλα με τὸ ἴδιο ὄνομα (ἴσως καὶ γιὰ αὐτὸ τὸ λόγο ὀνομάτισε τὸ ζῶο με τὸ ὄνομα τῆς κοπέλας, καθὼς υποβόσκει μιὰ ἐρωτικὴ ἐλξη ἐκ μέρους τοῦ βοσκοῦ), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἴδια ἡ κατσίκα ἀποτελεῖ τὸ μέσο ουσιαστικά

¹⁶⁷ Ο.π., σ. 344

¹⁶⁸ Ο.π., σ. 345

¹⁶⁹ Faugier Cl., (2000). *Ἑλληνικά δημοτικὰ τραγούδια*, τόμος Α', ἐπιμέλεια – μετάφραση Ἀλέξης Πολίτης, Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὴς Ἐκδόσεις Κρήτης, σ. 185

¹⁷⁰ Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «Ὀνειρο στο κῦμα», στο *Παπαδιαμάντης: Ἄπαντα*, Γ' τόμος, Ν. Δ.

Τριανταφυλλόπουλος (ἐπιμ.), Ἀθήνα: Δόμος, σ.σ. 261-273 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/329-neiro-st-k-ma-1900>

για την γνωριμία του πρωταγωνιστή με την ομόνυμη κοπέλα, ενώ ψάχνει να βρει την κατσίκά του, η απουσία της οποίας είναι αισθητή στο κοπάδι, μια και της τρέφει ιδιαίτερη αδυναμία. Αυτό το στοιχείο συμβάλει στην πορεία της υπόθεσης του έργου στο να υπάρξει στη σκέψη και το νου του βοσκού ένα είδος απροσδιόριστης και ανεξήγητης ταύτισης της κατσίκας με την κοπέλα, καθώς και μιας «*ανέφικτης επιθυμίας*»¹⁷¹, καθώς η κοπέλα αντιπροσωπεύει ένα άπιαστο όνειρο για τον βοσκό και έναν κόσμο διαμετρικά αντίθετο από τις πεποιθήσεις του. Περιγράφοντας ο πρωταγωνιστής την κατσίκά του, την ταυτίζει με το κορίτσι, δίνοντάς της χαρακτηριστικά, που παραπέμπουν σε ανθρώπινες ιδιότητες. Από αυτή την περιγραφή αντιλαμβάνεται κανείς ότι το ζώο αποτελεί για τον ήρωα κάτι πολύτιμο και μοναδικό, διαθέτοντας ξεχωριστή θέση στην καρδιά του και λαμβάνει ηθική διάσταση, γιατί είναι ο σύντροφός του στην καθημερινότητά, ανώτερος από τον άνθρωπο. Δεν είναι τυχαίο πως αντιλαμβάνεται την απουσία του, μέσα από ένα τεράστιο κοπάδι και το διαχωρίζει φορώντας του ένα χρυσό κουδούνι στο λαιμό. Παρακάτω παρατίθεται ένα απόσπασμα από το διήγημα, στο οποίο περιγράφονται από τη μια η κοπέλα και από την άλλη η κατσίκά με κοινά στοιχεία και στο οποίο γίνεται φανερή η αγάπη του βοσκού για την μικρή αίγα του, δίνοντάς της ανθρώπινες διαστάσεις:

«Μικρή ἐπήδα ἀπὸ βράχον εἰς βράχον, ἔτρεχεν ἀπὸ κολλίσκον εἰς κολλίσκον, κάτω εἰς τὸν αἰγιαλόν, ἔβγαζε κοχύλια, κ' ἐκνηγοῦσε τὰ καβούρια. Ἦτον θερμόαιμος καὶ ἀνήσυχος ὡς πτηνὸν τοῦ αἰγιαλοῦ. Ἦτον ὠραία μελαχροινή, κ' ἐνθύμιζε τὴν νύμφην τοῦ Ἄσματος τὴν ἡλιοκαυμένην, τὴν ὁποίαν οἱ υἱοὶ τῆς μητρὸς τῆς εἶχαν βάλει νὰ φυλάῃ τ' ἀμπέλια· «Ἴδου εἶ καλή, ἢ πλησίον μου, ἴδου εἶ καλή· ὀφθαλμοί σου περιστεραί...» Ὁ λαιμός τῆς, καθὼς ἔφεγγε καὶ ὑπέφωσκεν ὑπὸ τὴν τραχηλιάν τῆς, ἦτον ἀπείρως λευκότερος ἀπὸ τὸν χρῶτα τοῦ προσώπου τῆς. Ἦτον ὠχρά, ροδίνη, χρυσαυγίζουσα καὶ μοῦ ἐφαίνετο νὰ ὁμοιάζῃ μὲ τὴν μικρὴν στέρφαν αἶγα, τὴν μικρόσωμον καὶ λεπτοφυῆ, μὲ κατάστιλπνον τρίχωμα, τὴν ὁποίαν ἐγὼ εἶχα ὀνομάσει Μοσχούλαν [...]. ἢ Μοσχούλα, ἢ εὐνοουμένη μου κατσίκα, εἶχε μείνει ὀπίσω, καὶ δὲν εὐρέθη εἰς τὸ μέτρημα. Τὰς εὗρισκα ὄλας 55. Ἐὰν ἔλειπεν ἄλλη κατσίκα, δὲν θὰ παρετήρουν ἀμέσως τὴν ταυτότητα, ἀλλὰ μόνον τὴν μονάδα ποὺ ἔλειπεν· ἀλλ' ἡ ἀπουσία τῆς Μοσχούλας ἦτον ἐπαισθητή. Ἐτρόμαξα. Τάχα ὁ ἀετὸς μοῦ τὴν ἐπῆρε;»¹⁷²

¹⁷¹ Τζιόβας Δ., (1996). «Ερμηνεύοντας το όνειρο στο Κύμα», στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*. Σκιάθος 20 – 24 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήνα: Δόμος, σ. 82

<https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/meletes/praktika-synedrion>

¹⁷² Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «Όνειρο στο κύμα», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ' τόμος, Ν. Δ.

Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ. σ. 264-265 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/329-neiro-st-k-ma-1900>

Παρατηρεί κανείς ότι στο διήγημα υπάρχει ανθρωπομορφισμός της κατσίκας, με τον οποίο ο πεζογράφος παρέχει μια ηθική διάσταση στο ζώο, καθώς του δίνει περίοπτη θέση στη ζωή του ήρωα. Μάλιστα, η εξιδανίκευση της κατσίκας είναι φανερή όταν παραλληλίζει την κοπέλα μαζί της, όπως γίνεται αντιληπτό και παραπάνω. Στην τελευταία σκηνή του διηγήματος αυτού, ο βοσκός με το βέλασμα του ζώου επανέρχεται στην πραγματικότητα, στοιχείο που δείχνει, πως ο ίδιος ο κεντρικός ήρωας μέσα από ένα πλέγμα εσωτερων, ψυχολογικών διαδικασιών, φαίνεται να αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην έννοια του καθήκοντος, ως βοσκός για το κοπάδι του και στη βαθύτερη ερωτική επιθυμία για το γυναικείο κορμί.¹⁷³ Στην προκειμένη περίπτωση ο βοσκός είναι διχασμένος μεταξύ της σωτηρίας της Μοσχούλας, την νεαρής όμορφης κοπέλας, η οποία ενώ κολυμπάει κοντά στην ακτή, ξαφνικά κινδυνεύει να πνιγεί στη θάλασσα (καθώς ακούει το βέλασμα και αντιλαμβάνεται την παρουσία του βοσκού, που την βλέπει και μιας βάρκας που πλησιάζει) και της σωτηρίας της κατσίκας (με το ίδιο όνομα) που αρχίζει να πνίγεται με το κοντό σκοινί, που είναι δεμένη. Ο νεαρός βοσκός μετανιώνει για την στάση που επέδειξε, σώζοντας την κοπέλα, γιατί η αγαπημένη του κατσίκα πνίγηκε, γεγονός που φανερώνει τα ευγενή αισθήματα που έτρεφε για αυτήν, την αγάπη, τη στοργή και τη λατρεία. Η συμπόνια και η λύπη του για την άτυχη κατσίκά του, ίσως, παραπέμπει στις θεωρήσεις των Bentham και Mill για το χρέος του ανθρώπου απέναντι στα μη ανθρώπινα ζώα και για την επιδίωξη της ευτυχίας τους. Το παρακάτω χωρίο προς το τέλος του διηγήματος αναφέρει χαρακτηριστικά:

*«Η ταλαίπωρος μικρή κατσίκά μου, την οποία είχα λησμονήσει, προς χάρις της, πράγματι «εσχοινιάσθη. Περιεπλάκη κακά εις το σχοινίον, με το οποίον την είχα δεμένη και επνίγη!...Μετρίως ελυπήθην και την έκαμα θυσίαν προς χάρις της...».*¹⁷⁴

Μέσα από αυτήν την αναφορά, σε αυτό το σημείο, για άλλη μια φορά, οι σχετικές επισημάνσεις, στις οποίες προβαίνει ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης φαίνεται να προβάλουν κάποιες βαθύτερες ψυχαναλυτικές θεωρήσεις μεταξύ της Μοσχούλας (κοπέλας-κατσίκας). Συγκεκριμένα, τα συναισθήματα του ήρωα για την κοπέλα, επειδή δεν μπορούν να εκδηλωθούν άμεσα σε αυτήν, μετατίθενται στην κατσίκά, η οποία παίρνει τη θέση της

¹⁷³ Παρίσης Ν., (2001). «Όνειρο στο Κύμα», στο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. *Τρία διηγήματα: Το μοιρολόγι της φώκιας, Όνειρο στο Κύμα, Πατέρας στο σπίτι. Αναζήτηση της αφηγηματικής λογικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 99

¹⁷⁴ Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «Όνειρο στο κύμα», στο Παπαδιαμάντης: *Άπαντα*, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ. 273 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/329-neiro-st-k-ma-1900>

πραγματικής επιθυμίας του βοσκού, ως υποκατάστατο.¹⁷⁵ Από την άλλη μεριά, η αναφορά του συγγραφέα στο γεγονός ότι η συγκεκριμένη κατσίκα θυσιάστηκε κατά κάποιο τρόπο, για να σωθεί η νεαρή κοπέλα, παραπέμπει και στη θυσία του βοσκού, καθώς απομακρύνθηκε από τον θρησκευτικό δρόμο και τον κόσμο της φύσης. Η πραγματική ζωή ήρθε να επιβληθεί πάνω στις επιθυμίες του ήρωα και να τον ταυτίσει με τη ζωή της κατσίκας του, η οποία σχοινιάστηκε. Άρα, το σκoinί συμβολίζει την απουσία επιθυμίας και ελευθερίας.¹⁷⁶ Η κατσίκα παραλληλίζεται με τον άνθρωπο που ζει υποδουλωμένος και ανίκανος να ορίσει τη ζωή του.¹⁷⁷ Παράλληλα, ο θάνατός του ζώου συνιστά ένα είδος πλήγματος για τον ίδιο τον συγγραφέα, γιατί αντικατοπτρίζει και τον δικό του «θάνατο», από την αθώα και ανέμελη ζωή του στη φύση, πλάι σε αυτά που αγαπούσε και την καταδίκη του να ζει στον κόσμο των ανθρώπων.¹⁷⁸ Το απόσπασμα που ακολουθεί τεκμηριώνει αυτές τις σκέψεις:

«Και τώρα, όταν ένθυμοῦμαι τὸ κοντὸν ἐκεῖνο σχοινίον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐσχοινιάσθη κ' ἐπνίγη ἡ Μοσχούλα, ἡ κατσίκα μου, καὶ ἀναλογίζομαι τὸ ἄλλο σχοινίον τῆς παραβολῆς, μὲ τὸ ὁποῖον εἶναι δεμένος ὁ σκύλος εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἀφέντη του, διαπορῶ μέσα μου ἂν τὰ δύο δὲν εἶχαν μεγάλην συγγένειαν, καὶ ἂν δὲν ἦσαν ὡς «σχοίνισμα κληρονομίας» δι' ἐμέ, ὅπως ἡ Γραφή λέγει. Ὡ! ἂς ἤμην ἀκόμη βοσκὸς εἰς τὰ ὄρη!...»¹⁷⁹

Επιπλέον, άλλο ένα σημαντικό διήγημα του Παπαδιαμάντη, που χρήζει ιδιαίτερης μνείας είναι εκείνο που τιτλοφορείται ως *«Το Μυρολόγι της φώκιας»*.¹⁸⁰ Στο συγκεκριμένο διήγημα, ένα νεαρό κορίτσι, με το όνομα Ακριβούλα, καθώς προχωράει τη νύχτα προς το απόκρημνο μονοπάτι που οδηγεί στη θάλασσα, πέφτει μέσα και εν τέλει χάνει τη ζωή της. Την πτώση της νεαρής κοπέλας στη θάλασσα αντιλαμβάνεται μόνο ένα θαλάσσιο ζώο, μια φώκια, η οποία είναι η μόνη που κλαίει για εκείνη. Μέσα από τον ήχο του παφλασμού των κυμάτων, η φώκια συνειδητοποιεί τον πνιγμό της μικρής, τη στιγμή που ο κόσμος των ανθρώπων και η ίδια η γιαγιά του κοριτσιού (η γριά- Λούκαινα) δεν κατανοούν το τραγικό

¹⁷⁵ Κολυβάς Ι., (1992). «Αρκαδικά Θέματα και ποιητική σε δύο διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη», στο *Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, τεύχος 1., Αθήνα: Δόμος, σ. 28

¹⁷⁶ Τζιόβας Δ., (1996). «Ερμηνεύοντας το όνειρο στο Κύμα», στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*. Σκιάθος 20 – 24 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήνα: Δόμος, σ. 78 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/meletes/praktika-synedrion>

¹⁷⁷ Ρωμανός Γ., (2011). *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Όνειρο στο Κύμα -Από τη μελέτη στην ερμηνεία*, Αθήνα: Πανδώρα, σ. 55

¹⁷⁸ Καραντώνης Α., (1977). «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», στο *Νεοελληνική Λογοτεχνία. Φυσιογνωμίες Β'*, Αθήνα: Παπαδήμας, σ.σ. 429 - 442

¹⁷⁹ Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «Όνειρο στο κύμα», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ. 273 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/329-neiro-st-k-ma-1900>

¹⁸⁰ Παπαδιαμάντης Αλ., (1985). «Το Μυρολόγι της φώκιας», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Δ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 297-300 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/257-t-myrologi-t-s-fokias-1908>

γεγονός του χαμού της Ακριβούλας. Το ζώο θέλοντας να δείξει τη συμπάθεια, την ευσπλαχνία και το ενδιαφέρον για το μικρό παιδί και την άδικη μοίρα του, θρηνεί τραγουδώντας ένα μοιρολόι.¹⁸¹ Το θρηνητικό τραγούδι της φώκιας για το νεαρό κορίτσι (Ακριβούλα) δείχνει την άμεση σύνδεσή μαζί της με «στοργική τρυφερότητα».¹⁸² Παρουσιάζεται σαν ένα ζώο με φιλόανθρωπα αισθήματα και υψηλό νοητικό επίπεδο, χωρίς όμως, να διαθέτει υπερφυσικές ιδιότητες.¹⁸³ Η σκηνή αυτή του μοιρολογήματος, προβάλλει την αντίληψη ότι ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης προβαίνει στην άμεση διασύνδεση του κόσμου των ανθρώπων με τον κόσμο των ζώων (η φώκια επιζητεί μια θέση στην κοινωνία των ανθρώπων), προσφέροντας στα τελευταία ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά. Ο εξανθρωπισμός του συγκεκριμένου ζώου γίνεται φανερός από την περιγραφή του ως παιχνιδιάρικου και τρυφερού (στοιχείο που παρομοιάζει την φώκια με το κορίτσι του διηγήματος) και από τις συνήθειές του, καθώς γευματίζει και μοιρολογεί (όπως θα έκανε κι ο άνθρωπος).¹⁸⁴ Τα ζώα, σε αντιστοιχία με τους ανθρώπους, έχουν αισθήματα και συμπεριφέρονται ανάλογα σε πένθιμες καταστάσεις. Ο διηγηματογράφος αντιμετωπίζει τα μη ανθρώπινα ζώα με περίσσιο σεβασμό και εκτίμηση, θέλοντας να τονίσει την ευαισθησία τους και το υψηλό αξιακό επίπεδο, που οφείλει ο άνθρωπος να τα τοποθετεί. Τα έμβια όντα δεν υστερούν σε τίποτα, σε σχέση με τον άνθρωπο, καθώς συμπεριφέρονται παρόμοια και πολλές φορές καλύτερα από αυτόν. Είναι απόλυτα ενδεικτικό αυτών των πεποιθήσεων, το ακόλουθο απόσπασμα από το συγκεκριμένο διήγημα:

«Μία φώκη, βόσκουσα εκεί πλησίον, εἰς τὰ βαθιὰ νερά, ἤκουσεν ἴσως τὸ σιγανὸν μυρολόγι τῆς γραίας, κ' ἐθέλχθη ἀπὸ τὸν θορυβώδη αὐλὸν τοῦ μικροῦ βοσκοῦ, καὶ ἤλθε παραέξω, εἰς τὰ ρηχά, κ' ἐτέρπετο εἰς τὸν ἤχον, κ' ἐλικνίζετο εἰς <τὰ> κύματα.[...] Κι ἡ φώκη καθὼς εἶχεν ἔλθει ἐξω εἰς τὰ ρηχά, ἤρε τον μικρὸν πνιγμένον σῶμα τῆς πτωχῆς Ακριβούλας, καὶ ἤρχισεν νὰ το περιτριγυρίζει καὶ νὰ το μοιρολογά, πρὶν ἀρχίσῃ τὸ εσπερινὸν τῆς δειπνον. Τὸ μυρολόγι τῆς φώκης, τὸ ὁποῖον μετέφρασεν εἰς ἀνθρώπινα λόγια εἷς γέρον ψαράς, ἐντριβῆς εἰς τὴν ἄφωνον γλῶσσαν τῶν φωκῶν, ἔλεγε περίπου τὰ ἐξῆς: Αὐτὴ ἦτον ἡ Ακριβούλα ἡ ἐγγόνα τῆς γρια-Λούκαινας. Φώκια ἔναι τὰ στεφάνια τῆς, κοχύλια τὰ προικιά τῆς...Κ' ἡ γρια ἀκόμα

¹⁸¹ Φαρίνου -Μαλαματάρη Γ., (2014). *Το σχοίνισμα της γραφής. Παπαδιαμαντολογικές Μελέτες*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 74

¹⁸² Βλαχοδήμος Δ., (2011). «Η θηλυκή ταυτότητα στο “μυρολόγι της φώκιας” και η σημασία της», στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, 1^{ος} τόμος*. Σκιάθος 29 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 2011, Αθήνα: Δόμος, σ. 40 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/meletes/praktika-synedrion>

¹⁸³ Ο.π., σ. 43

¹⁸⁴ Ο.π.

*μυρολογᾶτὰ γεννοβόλια της τὰ παλιά. Σὰν νά 'χαν ποτὲ τελειωμὸ τὰ πάθια κ' οἱ καημοὶ τοῦ κόσμου.».*¹⁸⁵

Ἀς μὴν παραλειφθεῖ ἡ ἀντίληψη τῆς ἠθικῆς διάστασης ποὺ ἀναγνωρίζει ὁ Παπαδιαμάντης στὰ ζῶα, ἡ ὁποία συμπορεύεται με τὴν ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῆς ἐλευθερίας τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο (ποὺ τὴν ἔχει ὡς προνόμιο) ἡ ὁποία ἐκφράζεται στὸ διήγημα τοῦ «*Τὰ δαιμόνια στὸ ρέμα*».¹⁸⁶ Ἡ ἱστορία ἐδῶ εἶναι συναφῆς με τὴν περίπτωση ἑνὸς μικροῦ παιδιοῦ, ποὺ εἶναι καὶ ὁ ἀφηγητῆς, ποὺ ἐνῶ βρίσκεται πάνω σὲ μιὰ φοράδα, ξαφνικὰ ἀρχίζει νὰ τρέχει μαζί τῆς, δεδομένου, ὅτι τὸ ζῶο θὰ νιώσει μέσα τοῦ τὴν ἐντονὴ ἀνάγκη χωρὶς σκέψη καὶ δισταγμὸ νὰ καλπᾶσει. Πρόκειται γιὰ μιὰ κατάσταση, στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας καὶ ὁ ἥρωας ἄλλωστε, νιώθει τὴν εὐτυχία, μιὰ εὐτυχία ποὺ εἶναι συνδεδεμένη με τὸ γνῶρισμα τῆς φυσικῆς αὐτῆς ἐλευθερίας ποὺ νιώθουν τὰ ζῶα μες στὴν φύση. Ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ ἀλόγου μέσα στὸ γνῶριμο φυσικὸ περιβάλλον, τὸ πλημμυρίζει με αἰσθήματα ἀναγέννησης καὶ χαρᾶς, γεγονὸς ποὺ ταυτίζεται με τὶς ἀντίστοιχες σκέψεις καὶ πράξεις ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ βιώνει εὐχαρίστηση, λόγῳ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ. Ὑπάρχει, πάλι, ἕνας παραλληλισμὸς τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ζῶων καὶ τῶν συναισθημάτων ποὺ νιώθουν, με τὶς ἐνέργειες τῶν ἀνθρώπων, γεγονὸς ποὺ ἀναδεικνύει τὴν ἰδιαίτερη θέση ποὺ κατέχουν τὰ ζῶα στὰ ἔργα τοῦ διηγηματογράφου. Ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα ἄλλωστε, δὲν εἶναι τυχαίῳ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ διήγημα:

*«Ἡ φοράδα, μόλις ἠσθάνθη τὴν ἐλευθερίαν τῆς —φαίνεται κάπου ἐγνώρισεν ὅτι πρὸς ἐκεῖνο τὸ μέρος ἦσαν τὰ κατατόπια τῆς— δὲν ἐκρατήθη, κ' ἐπηλόλησεν εἰς τὰ τέσσαρα, τὸν κατήφορον· κ' ἐγώ, χωρὶς νὰ ἔχω τὸν χαλινὸν εἰς τὰς ἀσθενεῖς χεῖρας μου, καβάλα στὸ σαμάρι...[...] Δὲν ἐνθυμοῦμαι πλέον τί ἠσθανόμην, ὁ φόβος τὸν ὁποῖον ἐδοκίμαζα, μετεῖχε θελητήρου τινός, καὶ δὲν μὲ παρέλυε. Μοῦ ἤρρεσκε τὸ χοροπήδημα ἐκεῖνο ἐπάνω στὸ σαμάρι, καὶ μ' ἔτερπον καθ' ὑπερβολὴν αἱ ἐναγώνιοι κραυγαὶ τῶν γυναικῶν.».*¹⁸⁷

Σε κάθε περίπτωση πάντως, σὲ συνάρτηση με ὅλες τὶς παραπάνω ἀναφορὲς περὶ τῶν σχέσεων μεταξύ ἀνθρώπων καὶ ζῶων ποὺ ἀναδεικνύει στὰ διάφορα διηγήματά τοῦ ὁ Παπαδιαμάντης, εἶναι χαρακτηριστικὸ, πὼς τὸ στοιχεῖο ποὺ ἐπανέρχεται ὡς σκέψη, εἶναι ἡ ἐννοία μιᾶς ἀδιάσπαστης ἐνότητας μεταξύ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ περιβάλλοντος (χλωρίδας-

¹⁸⁵ Παπαδιαμάντης ΑΛ., (1985). «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας», στὸ *Παπαδιαμάντης: Ἄπαντα*, Δ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (ἐπιμ.), Ἀθήνα: Δόμος, σ. σ. 298,300 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/257-t-myrologi-t-s-fokias-1908>

¹⁸⁶ Παπαδιαμάντης ΑΛ., (1984). «Τὰ δαιμόνια στὸ ρέμα», στὸ *Παπαδιαμάντης: Ἄπαντα*, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (ἐπιμ.) Ἀθήνα: Δόμος, σ.σ. 237-248 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/332-t-daimonia-st-rema-1900>

¹⁸⁷ Ο.π., σ.σ. 238-239

πανίδας). Πρόκειται για μια διάσταση, η οποία είναι συνδεδεμένη με την λεγόμενη οικοφιλοσοφία που ήδη αναφέρθηκε παραπάνω. Ανάμεσα στον άνθρωπο και τα άλλα έμβια όντα υπάρχει ενότητα και ταύτιση, καθώς συμπάσχει μαζί τους και συμβιώνει.¹⁸⁸ Η κατανόηση αυτής της εγγενούς ενότητας οδηγεί στην ανάγκη για φροντίδα και στο καθήκον του ατόμου για την συνειδητοποίηση της αρμονικής συνύπαρξης με τη φύση σε επίπεδο οικοσυστημικό, με γνώμονα την κοινή ωφέλεια.¹⁸⁹ Μια ωφέλεια που έγκειται σε μια βαθύτερη ηθική στάση, που πρεσβεύει την επιθυμία για το μέγιστο δυνατό όφελος προς κάθε έμβιο ον, πέρα του εαυτού μας.¹⁹⁰

Αυτή όλη η θεώρηση που αναδύεται μέσα από ένα τέτοιο φιλοσοφικό κίνημα, του οποίου από τους προηγούμενους αιώνες ουσιαστικά είχε υπάρξει εισηγητής εν πολλοίς ο Jeremy Bentham, κρίνεται πως εν μέρει αποτυπώνεται και στο διήγημα εκείνο του Α. Παπαδιαμάντη με τον τίτλο «*Νεκρός Ταξιδιώτης*».¹⁹¹ Στα πλαίσια του εν λόγω διηγήματος, είναι χαρακτηριστικό πως ένας ταξιδιώτης πλοίου που έχει πέσει στη θάλασσα και έχει πνιγεί, μεταφέρεται στον υγρό του τάφο από διάφορα πλάσματα της θάλασσας. Σε αυτή την διαδικασία, εξάλλου, ο αναγνώστης μπορεί να παρατηρήσει τη συμμετοχή διαφόρων θαλάσσιων πλασμάτων (όπως ψάρια, δελφίνια, σκυλόψαρα, φώκιες), τα οποία μπροστά στη θέαση της σορού του ταξιδιώτη, άλλα ανοίγουν τον δρόμο να περάσει, άλλα παραμερίζουν, άλλα κρύβονται στη φωλιά τους και άλλα τον ακολουθούν από μακριά ευλαβικά, σαν να αντιλαμβάνονται την ιερή στιγμή. Συγκεκριμένα, οι φώκιες μόλις αντιλαμβάνονται τη νεκρό σορό δεν την παρεμποδίζουν, αλλά σέβονται την πομπή για την επιστροφή του νεκρού στη γενέτειρά του.¹⁹² Παρατίθεται πολύ ενδεικτικά το ακόλουθο απόσπασμα μέσα από το διήγημα:

¹⁸⁸ Naess A., (2008). The shallow and the Deep Ecology movement. In: Anker, Peder. Deep Ecology in Bucharest. *The Trumpeter* 24(1): 56–67

¹⁸⁹ Guattari F., (1995). *Chaosmosis: An Ethico -Aesthetic Paradigm*, translated by Paul Bains & Julian Pefanis, Bloomington: Indiana University Press, p. 134

¹⁹⁰ Naess A., (1993). *Spinoza and the Deep Ecology Movement*, Delft: Eburon, σ. 68

¹⁹¹ Παπαδιαμάντης Αλ., (1985). «Νεκρός ταξιδιώτης», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Δ΄ τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 341-348 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/250-nekr-s-taksidiotis-1910>

¹⁹² Βλαχοδήμος Δ., (2011). «Η θηλυκή ταυτότητα στο “μυρολόγι της φώκιας” και η σημασία της», στο *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, 1^{ος} τόμος. Σκιάθος 29 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 2011, Αθήνα: Δόμος, σ. 42 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/meletes/praktika-synedrion>

*«Τα ψάρια του αφρού επήδων τριγύρω του, εδοκίμαζον να τον πλησιάσουν, και πάλι ως να ηλαύνοντο από απόρατον δύναμιν, έφευγον μακριά του. Τα δελφίνια τον παρέκαμπτον ευλαβώς, αι φώκαι εκρύπτοντο εις τα υποβρύχια άντρα των, τα σκυλόψαρα υπεχώρουν εις την διάβασίν του...».*¹⁹³

Η περιγραφή αυτής της σκηνής γίνεται με αριστουργηματικό τρόπο, για να αντιπαραβάλλει τις ενέργειες των ανθρώπων, οι οποίες συχνά είναι εχθρικές και ανταγωνιστικές προς τον υδάτινο κόσμο, με τη συμπεριφορά των θαλάσσιων ζώων που διαπνέεται από ευγενή-ειλικρινή συναισθήματα και ένα είδος οξύνοιας και υψηλής αντίληψης. Τα μη ανθρώπινα ζώα αντιλαμβάνονται γεγονότα και καταστάσεις, που χρήζουν ιδιαίτερων χειρισμών και συμπεριφέρονται ανώτερα και «σοφότερα» από το ανθρώπινο γένος, το οποίο ξεχνά την αλληλένδετη σχέση του με το ζωϊκό βασίλειο και διαπράττει ενέργειες που αποβαίνουν μοιραίες και για τους δυο.

¹⁹³ Παπαδιαμάντης Αλ., (1985). «Νεκρός ταξιδιώτης», στο Παπαδιαμάντης: Άπαντα, Δ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.347 <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/250-nekr-s-taksidiotis-1910>

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα, λοιπόν, με όλα όσα αναφέρθηκαν και πιο πάνω, γίνεται καταρχάς αντιληπτό ότι διαχρονικά στο πλαίσιο της ανθρώπινης παρουσίας πάνω στη γη, έχει αναπτυχθεί εδώ και χιλιάδες χρόνια ένα σύνολο διαφόρων προσεγγίσεων, ως προς την σχέση του ανθρώπινου όντος με τα υπόλοιπα έμβια πλάσματα του κόσμου. Η ανάπτυξη τέτοιων προσεγγίσεων εξάλλου, κάλλιστα μπορεί να θεωρηθεί πως είναι απότοκος των μέσων αλληλεπίδρασης των διαφόρων κοινωνιών με το φυσικό περιβάλλον, ως προς τον τρόπο διαχείρισης και εκμετάλλευσης της φύσης. Μέσα από μια τέτοια διαπίστωση άλλωστε, είναι χαρακτηριστικό, πως ενώ διάφορα είδη έμβιων οργανισμών, ήδη από πολύ παλιά, μπορεί να είχαν συνδεθεί άμεσα με την ίδια την επιβίωση του ανθρώπου, αντίστοιχα μπορεί να αποτελούσαν αντικείμενο εκμετάλλευσης, κακομεταχείρισης ή και αντίπαλός του. Βέβαια, η αντίληψη για τον σεβασμό των ζώων, είχε αποτυπωθεί σε παραδοσιακές κοινωνίες, που διαπνέονταν από έντονο θρησκευτικό στοιχείο, το οποίο αναγνώριζε σε διάφορα έμβια όντα ανθρώπινα στοιχεία και γνωρίσματα.

Αντίστοιχα, με βάση όλες τις σχετικές αναλύσεις μας, είναι εμφανές το γεγονός, ότι ο μεν Kant αν κι εν μέρει δεν παύει να αναγνωρίζει, ότι και τα διάφορα ζώα μες στην φύση έχουν δικαιώματα, εντούτοις φαίνεται να εστιάζει περισσότερο στο σκεπτικό, πως αυτά τα δικαιώματα από κάποιο σημείο και μετά δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία, εφόσον ο άνθρωπος μέσω των ζώων καλείται να καλύψει πλέον τις δικές του ανάγκες. Η αντίληψη αυτή αναδεικνύει ότι οι ανθρώπινες ανάγκες αναγνωρίζονται ως υψηλότερες από εκείνες των ζώων, στα οποία μάλιστα δεν αναγνωρίζεται η ιδιότητα περί έλλογων όντων (σε αντίθεση με το ανθρώπινο ον). Από την άλλη μεριά ωστόσο, μέσα από την προσέγγιση του Jeremy Bentham, είναι αλήθεια, ότι προκύπτει μια εντελώς διαφορετική θέση. Ο τελευταίος δεν παύει να είναι προσκολλημένος στην ιδέα περί ωφελιμισμού, η οποία πρεσβεύει ότι το ανθρώπινο ον διαθέτει μια σειρά από συμφέροντα και ανάγκες που μπορούν να καλυφθούν, μεταξύ άλλων και από την εκμετάλλευση του κόσμου της φύσης, συμπεριλαμβανομένων και των διαφόρων ζώων. Το ίδιο αυτό στοιχείο όμως, αναφορικά με την ύπαρξη δικαιωμάτων και αναγκών, δεν παύουν να έχουν και τα ίδια τα ζώα. Και υπό αυτό το πρίσμα, είναι ενδεικτικό, ότι συχνά μέσα από τα κείμενά του προβαίνει στην καταδίκη της άνισης και άσχημης μεταχείρισης των ζώων από τον άνθρωπο (συμπεριλαμβάνοντας τόσο τα εξημερωμένα, όσο και τα άγρια ζώα). Αυτή η θεώρηση είναι δείγμα της ουσιαστικής αναγνώρισης των δικαιωμάτων των μη ανθρώπινων ζώων από τον συγκεκριμένο Άγγλο φιλόσοφο του 19^{ου} αιώνα.

Εξάλλου, σε μια τέτοια παρόμοια προσέγγιση κινείται συγχρόνως και ο μαθητής του Bentham, ο John Stuart Mill. Κι εκείνος, είναι χαρακτηριστικό, πως αναγνωρίζει μεν το δικαίωμα του ανθρώπου για την εκμετάλλευση και χρήση των ζώων, με γνώμονα περιπτώσεις, όπως η προσωπική του επιβίωση (τροφή, ρουχισμός κλπ.). Εστιάζει όμως, την ίδια στιγμή, στην ανάγκη περί της ύπαρξης ενός μέτρου, ως προς την εκμετάλλευση του κόσμου των ζώων, απορρίπτοντας συγχρόνως και τις περιπτώσεις της άσκοπης βίας και σκληρότητας προς αυτά. Μια τέτοια προσέγγιση και για τον Mill άλλωστε, ήταν επίσης συνυφασμένη με την εκ μέρους του αναγνώριση περί αναγκών και δικαιωμάτων και στα άλλα έμβια όντα.

Συγχρόνως, με βάση τις σχετικές επισημάνσεις που έγιναν πιο πάνω, είναι εμφανής η ανάδειξη μιας ανάλογης στάσης προς τον κόσμο των ζώων κι εκ μέρους ορισμένων Ελλήνων λογοτεχνών του 19^{ου} αιώνα. Μέσω των διαφόρων διηγημάτων και μυθιστορημάτων τους, είναι γεγονός πως προβάλλεται ένα σύνολο αντιλήψεων, οι οποίες σε κάποιο βαθμό ίσως είχαν τροφοδοτηθεί κι επηρεαστεί από την φιλοσοφική σκέψη στοχαστών, όπως ο Bentham και ο Mill. Αυτό κατά την προσωπική μας άποψη, ίσως είναι εμφανέστερο στην περίπτωση του Εμμανουήλ Ροΐδη, του Γρηγόριου Ξενόπουλου, του Αργύρη Εφταλιώτη και κατεξοχήν του Μιχαήλ Μητσάκη, ίσως του πλέον ένθερμου οπαδού περί των δικαιωμάτων και της προστασίας των ζώων από όλους τους εξεταζόμενους λογοτέχνες της συγκεκριμένης περιόδου. Σαφέστατα σε κάποιο βαθμό αυτή η διάσταση περί σεβασμού, αγάπης και προστασίας των ζώων αποτυπώνεται και στο έργο του Ανδρέα Καρκαβίτσα, αλλά με μια σημαντική επισήμανση, καθώς φαίνεται ενίοτε να αντιμετωπίζει ορισμένα είδη έμβιων όντων με μια στάση που κινείται μεταξύ της επιφύλαξης και της εχθρότητας.

Ας τονιστεί το γεγονός ότι σε ένα τέτοιο παρόμοιο επίπεδο κινείται και η σκέψη του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, του οποίου η στάση απέναντι στα ζώα μας απασχόλησε περισσότερο σε αυτή την διατριβή. Με άλλα λόγια, και στα δικά του διηγήματα μπορεί κανείς να «ανιχνεύσει» περιπτώσεις έμμεσης εχθρότητας ή επιφύλαξης για τα ζώα, λόγω προκαταλήψεων και απλοϊκών σκέψεων των ανθρώπων της υπαίθρου. Πέραν τούτου ωστόσο, είναι αλήθεια από την άλλη μεριά, πως ο Παπαδιαμάντης σε μεγάλο βαθμό μες στα έργα του αποτυπώνει ένα είδος σεβασμού, ο οποίος συνοδεύεται από στοιχεία αγάπης και κατανόησης, για τα συναισθήματα των ζώων. Μέσα από τα διηγήματα που αναφέρθηκαν, γίνεται έκδηλο, εξάλλου και το στοιχείο του εξανθρωπισμού διαφόρων έμβιων πλασμάτων, όπως στην Παναγιά τη Γλυκοφιλούσα και στο Μοιρολόγι της φώκιας. Μέσω αυτού του στοιχείου ο Παπαδιαμάντης δημιουργεί τις κατάλληλες βάσεις για την ανάδειξη μιας σχέσης

φιλίας, ειρηνικής συνύπαρξης και αρμονικής συμβίωσης μεταξύ των ανθρώπων και των ζώων. Μάλιστα, μια ιδιαίτερη διάσταση που φαίνεται να προκύπτει μέσα από αυτόν τον τρόπο θεώρησης και παρουσίασης του κόσμου των ζώων, συνάδει με την αντίληψη ότι τα ζώα πολλές φορές, λειτουργούν με ευφυία, σκέψη και ανωτερότητα σε σχέση με τον άνθρωπο, που υποκινείται από το προσωπικό συμφέρον.

Καταλήγοντας, εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο χώρος της ελληνικής πεζογραφίας, μέσα από την παράθεση και ανάλυση των έργων σπουδαίων λογοτεχνών, συνδέεται εν μέρει με το χώρο της φιλοσοφίας και τις απόψεις των Jeremy Bentham και John Stuart Mill, αναφορικά με τη θέση των ζώων στις ανθρώπινες κοινωνίες, χωρίς να υφίσταται απόλυτη ταύτιση. Παρήγορο, ωστόσο, είναι το γεγονός ότι προβάλλεται μεταξύ των ανθρώπων και των ζώων ένα είδος ουσιαστικής ένωσης και σχέσης που απέχει σε μεγάλο βαθμό από την εγωιστική αντίληψη των ανθρώπων, ότι τα μη ανθρώπινα ζώα χρησιμεύουν μόνο ως πηγές εκμετάλλευσης προς όφελος του ανθρώπινου είδους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασοπούλου – Κυπρίου Σ., (2008). «Θεολογία και Λογοτεχνία», στο Η Ορθοδοξία ως Πολιτισμικό Επίτευγμα και τα Προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου. Ορθοδοξία και [Μετά] -Νεωτερικότητα, τ. Γ', Πάτρα: εκδόσεις Ε.Α.Π.

Αλεξανδρίδης Λ.Α., (2018). *Ο Ωφελιμισμός στην αρχαιότητα και στην σύγχρονη εποχή*, Αθήνα, σ.2

Altman M.C., (2019). Animal suffering and moral salience: A Defense of Kant's Indirect View. *Journal of Value Inquiry*, 53: 257 – 288

Alves R.R.N., & Barboza R.R.D., (2018). “Ethnozoology: animals in our lives”, in Alves R.R.N., & Albuquerque U.P., *The role of animals in human culture*, Campina Grande: Universidade Estadual da Paraiba, p.p. 277 – 301

Basaglia F. Kants tierethisches Argument. In: Waibel V.L., Ruffing M., Wagner D., editors. *Natur und Freiheit: Akten des XII. Internationalen Kant-Kongresses*. De Gruyter; Berlin, Germany; Boston, MA, USA: 2018. pp. 1721–1728

Bentham J., (1996). *Introduction to the principles of moral and legislation*, Oxford: Clarendon Press

Bentham Jeremy and John Stuart Mill. *Utilitarianism and other essays* (Penguin), in

https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=xRyJcojNpEC&oi=fnd&pg=PT6&dq=john+mill+utilitarianism&ots=IfdbKZ45f&sig=1ZLnDkr0iNI-DBUF0wYTZF9hLj4&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

Βλαχοδήμος Δ., (2011). «Η θηλυκή ταυτότητα στο “μυρολόγι της φώκιας” και η σημασία της», στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, 1^{ος} τόμος*. Σκιάθος 29 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 2011, Αθήνα: Δόμος, σ. 40

<https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/meletes/praktika-synedrion>

Βουτουρής Π., (1995). *Ως εις καθρέπτη. Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Νεφέλη

Broom D.M., (2003). *The evolution of morality and religion*, Cambridge UK: Cambridge University Press

Broom D.M., (2006). The evolution of morality. *Applied Animal Behavioral Science*, 100: 20 - 28

Camezind S., (2021). Kantian Ethics and the Animal Turn. On the Contemporary Defence of Kant's Indirect Duty View. *Animals (Basel)*, 11(2): 516 - 517 in

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7919796/>

Chaltse K.R., (2021). Ecophilosophy of Natural Harmony and Pragmatic Naturalism in Thoreau's Poems, in *Kaumodaki: Journal of Multidisciplinary Studies*, 2: 58 - 68

Cochrane A. (2010). *An Introduction to Animals and Political Theory*, New York, NY, USA: Palgrave Macmillan

Cooper D., (2022). *Jeremy Bentham on Animal Ethics*, in

<https://daily-philosophy.com/cooper-quotes-bentham-animal-suffering/>

Γουνελάς Σ., (2008). «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης», στο *Η Ορθοδοξία ως Πολιτιστικό Επίτευγμα και τα Προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου. Η Ορθοδοξία ως Πολιτιστικό Επίτευγμα*, τ. Α', Πάτρα: εκδόσεις Ε.Α.Π.

Cranston M., (1958). *John Stuart Mill*, London: Longmans, Green & Co

Δημαράς Α., (2000). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα

Δημητρακόπουλος Φ., (2002). *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης 2001: 150 χρόνια από τη γέννησή του*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Βιβλίου

Εφταλιώτης Αργ.,(1849). « Ο μπάριμπα- Γιάννης κι ο γάδαρός του» στο *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακόστας (επιμ.), Αθήνα: εκδ. Ωκεανός, 1994, σ.σ. 98-102

Fauriel Cl., (2000). «Το Ελάφι και ο Ήλιος», στο *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*, τ. Α', εκδοτική επιμέλεια και μετάφραση Αλέξης Πολίτης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. σ. 241 – 242

Fauriel Cl., (2000). *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, τόμος Α', επιμέλεια – μετάφραση Αλέξης Πολίτης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Francione G.L., (2007). *Animals, Property and the Law*, Philadelphia PA, USA: Temple University Press

Franklin J.H., (2005). *Animal Rights and Moral Philosophy*, New York: Columbia University Press, p. 40

Ζουμπουλάκης Σ., (2001). «Μια ηθική ανάγνωση της Φόνισσας», στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*. Αθήνα 1-5 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα: Δόμος, σ.162 στο

<https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/meletes/praktika-synedrion>

Guattari F., (1995). *Chaosmosis: An Ethico -Aesthetic Paradigm*, translated by Paul Bains & Julian Pefanis, Bloomington: Indiana University Press

Guy S., (2001). *Εωσφόρος κι Άβυσσος: ο προσωπικός μύθος του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα: Άγρας

Halliday R.J., (1976). *John Stuart Mill*, London: George Allen and Unwin, p. 109

Kain P. (2010). Duties Regarding Animals. In: Denis L., editor. *Kant's Metaphysics of Morals*. Cambridge, UK: Cambridge University Press

Καλοσπύρος Α.Ε., (2002). «Όμηρος και ομηρίζοντες», στο *Η αρχαιογνωσία του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 99 - 132

Καμπατζά Β., (2011). *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: η ανίχνευση του κωμικού στοιχείου στο έργο του*, Αθήνα: Σοκόλη –Κουλεδάκης

Kant I., (2013). *Anthropology from a Pragmatic Point of View*, Louden R.B., (edited and translated), Cambridge: Cambridge University Press, p. 160

Kant I., (2018). Conjectures on the Beginnings of Human History, In Reiss D., (eds.), Nisbet H.B., (translated), Kant's political writings, Cambridge UK: Cambridge University Press, p. 225

Kant I., (2015). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*, translated by Gregor M., & Timmerman J., Cambridge UK: Cambridge University Press

Kant, I. (1997). *Lectures on ethics* (Vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press, p.27: 458

Kant, I. (2001). *Lectures on ethics* (Vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press.

Kant I., (2013). *Metaphysik der Sitten; Tugendlehre*. Gregor M., editor. Cambridge University Press; Cambridge, UK, p. 443

Καραγεωργάκης, Σ., (2006). *Περιβαλλοντική Ηθική και Πολιτική Οικολογία, Οι υποχρεώσεις μιας οικολογικής κοινωνίας απέναντι στον μη ανθρώπινο κόσμο*. Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: ΕΚΠΑ – ΕΜΠ, σ. 73

Καραντώνης Α., (1977). «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», στο *Νεοελληνική Λογοτεχνία. Φυσιολογίες Β΄*, Αθήνα: Παπαδήμας, σ.σ. 429 - 442

Καρκαβίτσας Α., (2022). «Η κακή αδερφή», στο https://el.wikisource.org/wiki/%CE%97_%CE%BA%CE%B1%CE%BA%CE%AE_%CE%B1%CE%B4%CE%B5%CF%81%CF%86%CE%AE

Καρκαβίτσας Α., (2022). «Η Κακοσημαδιά», στο <https://www.sarantakos.com/kibwtos/mazi/karkabitsas%20logia%20plwrhs/15-kakoshmadia.htm>

Καρκαβίτσας Α.,(1865). «Το μήνιμα της μάνας» στο *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακώστας (επιμ.), (Αθήνα: εκδ. Ωκεανός, 1994, σ.σ. 155-162

Κατσαδώρας Γ.Κ., (2005). *Η διάχυση του Αισώπειου μύθου στην Ευρώπη των Μέσων Χρόνων: Η περίπτωση του Odo of Cheriton*, Αθήνα: [χ.ο.]

Κολυβάς Ι., (1992). «Αρκαδικά Θέματα και ποιητική σε δύο διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη», στο *Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, τεύχος 1., Αθήνα: Δόμος

Kniess J., (2018). Bentham on Animal Welfare. *British Journal for the History of Philosophy*, 27(3): 556

Korsgaard C.M., (2005) Fellow Creatures: Kantian Ethics and Our Duties to Animals. In: Peterson G.B., editor. *The Tanner Lectures on Human Values*. Volume 25. University of Utah Press; Salt Lake City, UT, USA

Κουντάκη, Δ. (2019). *Ζώα και ηθική: μία μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση*, Αθήνα: ΣΜΙΛΗ

Κωταντούλα, Μ. (2019). *Το ηθικό υπόβαθρο για την προστασία των ζώων μέσα από το ισχύον νομικό πλαίσιο*, Καλαμάτα, σ.92

Μαλεβίτσης Χρ., (1981). «Μνημόσυνο του Παπαδιαμάντη», στο *Ευθύνη*

Μητσάκης Μ., (2006). «Η Φλογέρα», στο *Αφηγήματα και Ταξιδιωτικές Εντυπώσεις*, τ. Α', φιλολογική επιμέλεια Μανόλης Γ. Σέργης, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Ακαδημία Αθηνών

Μητσάκης Μ., (2022). «Η Αρκούδα», στο *Κείμενα Λογοτεχνίας (Β' Γενικού Λυκείου)*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, στο

http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2702/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-B-Lykeiou.html-empl/index_a_07_01.html

Μητσάκης Μ., (1890). «Θεάματα του Ψυρρή» στο *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακώστας (επιμ.), Αθήνα: εκδ. Ωκεανός, 1994, σ.σ. 200-211

Μητσάκης Μ., (1890). «Το γατί» στο *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακώστας (επιμ.), Αθήνα: εκδ. Ωκεανός, 1994, σ.σ. 212-218

Mill, J. S., "Utilitarianism," (1859). *Utilitarianism Liberty Representative Government*, p 7,9

<http://www.rudygarns.com/class/110/lib/exe/fetch.php/mill.utilitarianism.ch2.pdf>.

Mill J.S., (1957). *Utilitarianism*, Upper Saddle River: Prentice Hall, p. 10

Mill, J.S., (1969) *Whewell on moral philosophy*, in *Collected works*, vol. X, London: Routledge & Kegan Paul

Μπαλούμης Ε.Ι., (1986). *Ηθογραφικό Διήγημα. Κοινωνικοϊστορική προσέγγιση, Παπαδιαμάντης, Καρκαβίτσας, Πολυλάς*, Αθήνα: Χ. Μπούρας

Naess A., (2008). The shallow and the Deep Ecology movement. In: Anker, Peder. *Deep Ecology in Bucharest. The Trumpeter* 24(1): 56–67

Naess A., (1993). *Spinoza and the Deep Ecology Movement*, Delft: Eburon

Ξενόπουλος Γρ., (1867). «Η γάτα του παπά» στο *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακώστας (επιμ.), Αθήνα: εκδ. Ωκεανός, 1994, σ.σ. 275-289

Ξενόπουλος Γρ., (2002). «Το διήγημα και τα Λόγια της Πλώρης», *Επιλογή Κριτικών Κειμένων*, ανθολόγηση, εισαγωγή, επιμέλεια Γ. Φαρίνου -Μαλαματάρη, Αθήνα: Αφοί Βλάσση

O' Rourke K.C., & Kevin C., (2001). *John Stuart Mill and freedom of expression: the genesis of a theory*, London: Routledge

Παλαμάς Κ., (1972). «Εμμανουήλ Ροΐδης», στο *Άπαντα, τα πρώτα κριτικά*, τ. Β', Αθήνα: Μπίρης

Παπαδιαμάντης Α., (1985). «Αγάπη στον κρεμνό», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Δ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ. σ. 481-492 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/235-gari-st-n-kremno-1913>

Παπαδιαμάντης Αλ., (1982). «Βαρδιάνος στα σπόρκα», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Β' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 541-640 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/357-vardianos-st-sporka-1893>

Παπαδιαμάντης Α., (1984). «Η γλυκοφιλούσα», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 71–88 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/350-glykofilo-sa-1894>

Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «Η θητεία της Πενθεράς», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 405 – 416 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/313-thiteia-t-s-penther-s-1902>

Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «Η Φόνισσα», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ' τόμος, Κεφάλαια Α- ΙΖ, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 417-520 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/312-fonissa-1903>

Παπαδιαμάντης Αλ., (1982). «Θέρος -Έρωσ», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Β΄ τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 183 – 209 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/373-theros-ros-1891>

Παπαδιαμάντης Α., (1985). «Κοινωνική αρμονία», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Δ΄ τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 139-142 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/275-koionik-rmonia-1906>

Παπαδιαμάντης Αλ., (1985). «Με τον πεζόβολο », στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Δ΄ τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 199-204 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/263-m-t-n-pezovolo-1907>

Παπαδιαμάντης Αλ., (1985). «Νεκρός ταξιδιώτης», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Δ΄ τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 341-348 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/250-nekr-s-taksidiotis-1910>

Παπαδιαμάντης Α., (1984). «Ο Γάγατος και τ΄ άλογο», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ΄ τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ. σ. 249-252 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/331-gagatos-ka-t-logo-1900>

Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «Όνειρο στο κύμα», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ΄ τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 261-273 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/329-neiro-st-k-ma-1900>

Παπαδιαμάντης Αλ., (1982). «Στην Αγία Αναστασία», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Β΄ τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 343-362

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/365-st-n-gi-nastasa-1892>

Παπαδιαμάντης Αλ., (1984). «Τα δαιμόνια στο ρέμα», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Γ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.) Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 237-248 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/332-t-daimonia-st-rema-1900>

Παπαδιαμάντης Αλ., (1985). «Το Μυρολόγι της φώκιας», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Δ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 297-300 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/257-t-myrologi-t-s-fokias-1908>

Παπαδιαμάντης Αλ., (1985). «Φορτωμένα κόκκαλα», στο *Παπαδιαμάντης: Άπαντα*, Δ' τόμος, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 217-222 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/260-fortomena-kokkala-1907>

Παπαθανασίου Στ., (2007). *Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και η γραμμή του ορίζοντος*, πρόλογος Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Θεσσαλονίκη: Μυγδονία, σ. 85

Παπακόστας Δημ., (επιμ.) (1994). *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Αθήνα: εκδ. Ωκεανίδα, σ.σ. 19-20.

Παρίσης Ν., (2001). «Όνειρο στο Κύμα», στο *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Τρία διηγήματα: Το μοιρολόγι της φώκιας, Όνειρο στο Κύμα, Πατέρας στο σπίτι. Αναζήτηση της αφηγηματικής λογικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο

Περπατάρη Ν.Δ., (2013). «Μεταπλάσεις κειμένων λαϊκής λογοτεχνίας σε έντεχνο λόγο», στο *Λαϊκός Πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση -πεζογραφία -θέατρο). Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Αθήνα, 8 με 13 Δεκεμβρίου 2010)*, τ. Β. Ακαδημία Αθηνών: Αθήνα, σ.σ. 286 – 287

Πολίτης Αλ., (2003). «Λογοτεχνία και Διανόηση -1880: Μια καινούργια γενιά στο προσκήνιο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770 – 2000*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Πολίτης Λ., (1985). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Δ' έκδοση. Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, σ.202

Πολίτου - Μαρμαρινού Ελ., (2013). *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: ποιητής με τον πεζό λόγο*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, Πούλος Κ., (2004). *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: στιγμές από τη ζωή του*, Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Πρωτοπαπαδάκης, Ε.Δ. (2011). Δικαιώματα ζώων: Υπάρχει κάτι τέτοιο;, στο *Περί ζώων, Με λογική και συναίσθημα*, επιμ. Α. Α. Λυδάκη & Γ. Ν. Μπασκόζος, Αθήνα: Ψυχογιός, σ.σ. 295-300

Πυργιωτάκης Ι.Α., (2003). *Ο αλλοδαπός της Αθήνας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Ροϊδης Εμ., (1978). «Η Μηλιά», στο Άπαντα, τ. Ε., φιλολογική επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Αθήνα: Ερμής

Ροϊδης Εμ., (2022). «Κυνομομαχία», στο <https://el.wikisource.org/wiki/%CE%9A%CF%85%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CF%85%CE%BF%CE%BC%CE%B1%CF%87%CE%AF%CE%B1>

Ροϊδης Εμ., (1836-1904). «Ιστορία ενός σκύλου» στο *Άνθρωποι και Ζώα στη νεοελληνική πεζογραφία*, Δημήτρης Παπακώστας (επιμ.), Αθήνα: εκδ. Ωκεανός, 1994, σ.σ. 319-330

Regan T., (2004). *The Case of Animal Rights*, Berkeley CA USA: University of California Press

Roderick B., (1996). *Εισαγωγή στη Νεότερη Λογοτεχνία*. Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, σ.83 στο <https://www.scribd.com/doc/188940174/Roderick-Beaton-%CE%95%CE%99%CE%A3%CE%91%CE%93%CE%A9%CE%93%CE%97-%CE%A3%CE%A4%CE%97-%CE%9D%CE%95%CE%9F%CE%A4%CE%95%CE%A1%CE%97-%CE%95%CE%9B%CE%9B%CE%97%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%97-%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%9F%CE%A4%CE%95%CE%A7%CE%9D%CE%99%CE%91>

Rowlands M. (2009). *Animal Rights. Moral Theory and Practice*. Palgrave Macmillan; New York, NY, USA

Ryder R.D., (1989). *Animal Revolution: Changing Attitudes towards Speciesism*, Cambridge Massachusetts USA: Basil Blackwell

Ρωμανός Γ., (2011). *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Όνειρο στο Κύμα -Από τη μελέτη στην ερμηνεία*, Αθήνα: Πανδώρα

Said S., (2004). *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφραση Γ. Ξανθάκη -Καραμάνου, Δ. Τσιλιβερδής, Β. Πόθου, Α. Κυριαζόπουλος, επιστημονική επιμέλεια Γεωργία Ξανθάκη -Καραμάνου, Αθήνα: Παπαζήση

Σαχίνης Α., (1989). «Εισαγωγή – Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και ο *Αυθέντης του Μορέως*», στο *Αυθέντης του Μορέως*, σειρά Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα: Εστία

Szucs E., Geers R., Jezierski T., Sossidou E.N., & Broom D.M., (2012). Animal Welfare in Different Human Cultures, Traditions and Religious Faiths. *Asian -Australasian Journal of Animal Sciences*, 25(11): 1499 - 1506

Sebo J., (2017). Utilitarianism and Nonhuman animals, in

<https://www.utilitarianism.net/guest-essays/utilitarianism-and-nonhuman-animals>

Singer P., (1975). *Animal Liberation: A New Ethics for our Treatment of Animals*, New York: Random House

Stanford Encyclopedia of Philosophy Archive, (2007). “Mill’s Moral and Political Philosophy”, in

<https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/mill-moral-political/>

Taylor P.W., (1989). *Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics*, Princeton New Jersey, USA: Princeton University Press

Τζιόβας Δ., (1996). «Ερμηνεύοντας το όνειρο στο Κύμα», στο *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*. Σκιάθος 20 – 24 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήνα: Δόμος, σ. 82 στο

<https://www.papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/meletes/praktika-synedrion>

Vitti M., (1991). *Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα: Κέδρος, σ. 179

Φαρίνου -Μαλαματάρη Γ., (1987). *Αφηγηματικές Τεχνικές στον Παπαδιαμάντη (1887 -1919)*,
Αθήνα: Κέδρος

Φραγκούλας Ι.Ν., (2002). *Ανεξερεύνητες πτυχές της ζωής του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*,
Αθήνα: Ιωλκός

{ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΙΣ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ στις 8/1/2023}